

Het persoonlijk en maatschappelijk onbehagen van jongvolwassenen

MARK ELCHARDUS & WENDY SMITS

Vakgroep Sociologie
Onderzoeksgroep TOR
Vrije Universiteit Brussel

1	Inleiding	3
2	Persoonlijk economisch toekomstbeeld	5
3	Onbehagen en welzijn	6
4	Persoonlijk onbehagen	7
4.1	Het persoonlijk onbehagen – conceptuele verduidelijking	7
4.2	Algemeen persoonlijk toekomstbeeld	8
4.3	Persoonlijk zelfbeeld	10
4.4	Algemene levenstevredenheid	10
4.5	Verband tussen economisch en persoonlijk onbehagen	11
5	Maatschappelijk onbehagen	16
5.1	Maatschappelijk toekomstbeeld – tussen hoop en angst	17
5.1.1	<i>Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld</i>	19
5.1.2	<i>Beheersbaar maatschappelijke toekomstbeeld</i>	20
5.2	Onveiligheidsgevoelens	21
5.3	Gevoelens van anomie	22
5.4	De relatie tussen persoonlijk en maatschappelijk onbehagen	23
5.5	Consequenties van maatschappelijk en persoonlijk onbehagen	28
5.5.1	<i>Deprivatietheorie</i>	29
5.5.2	<i>Detraditionalisering</i>	33
6	Wat beïnvloedt het maatschappelijk onbehagen?	34
6.1	Groei van de competitieve economie	35
6.2	Toekomst van democratie en natiestaat - europeanisering	38
6.3	Toekomst van de multiculturele samenleving	41
6.4	Culturele homogenisering	43
6.5	Groei van de 24-uursmaatschappij	45
6.6	De post-welvaartsstaat	47
7	Beelden van de toekomstige samenleving	48
7.1	Invloed van de post-welvaartsstaat op het maatschappelijk onbehagen	48
7.2	Wie zijn de dragers van het pessimisme?	51
7.3	Finaal model	54
8	Politieke consequentie van de scenario's	56
9	Bijlage	62

In dit vierde deelrapport over de levensloop van jongvolwassenen gaan we dieper in op de beeldvorming van 18- tot 36-jarigen over de eigen persoonlijke toekomst alsook over deze van de maatschappij.

In een eerste deel onderzoeken we hoe jongeren aankijken tegen hun persoonlijke toekomst, meer bepaald op economisch vlak.

Hun meer algemeen persoonlijk toekomstbeeld komt in het tweede deel aan bod. Dit toekomstbeeld blijkt bovendien ingebed te zijn in een breder geheel van persoonlijk welbehagen of onbehagen. Het persoonlijk welbehagen omvat naast het persoonlijk toekomstbeeld, het zelfbeeld en de algemene levenstevredenheid. De hypothese dat het economisch toekomstbeeld het persoonlijk onbehagen zou kunnen beïnvloeden wordt getoetst.

Dat onzekerheden op het vlak van maatschappelijke verwachtingen kunnen leiden tot onzekerheden over de eigen toekomst wordt in het derde deel onderzocht. Het maatschappelijk toekomstbeeld blijkt bovendien deel uit te maken van een complex van houdingen en opvattingen, namelijk het onveiligheidsgevoel en gevoelens van anomie. We noemen dit het maatschappelijk onbehagen.

In het vierde deel besteden we aandacht aan de politieke consequenties van de manier waarop jongvolwassenen naar hun eigen toekomst en deze van de maatschappij zien. Het maatschappelijk onbehagen blijkt een grote rol te spelen in de partijvoorkeur. Het werkt een voorkeur voor extreem-rechts in de hand. Dit doet de vraag rijzen welke factoren tot dit maatschappelijk onbehagen leiden.

Het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen blijkt ingegeven door de wijze waarop men de toekomst van de samenleving ziet. Daarom gaan we in deel zes en zeven op zoek naar de band tussen onbehagen, de visie op de toekomst van de samenleving en het stemgedrag.

1 Inleiding

De jongvolwassenheid is een periode waarin vragen over de toekomst zeer belangrijk zijn. Nadenken over de toekomst maakt uiteraard deel uit van het menselijk bestaan en mensen van alle leeftijden speculeren over hoe hun leven eruit zal zien over één jaar, vijf jaar, of meer. Toch zijn toekomstvragen vooral belangrijk voor jongvolwassenen omdat velen van hen nog belangrijke beslissingen moeten nemen op privévlak, keuzes moeten maken met betrekking tot de loopbaan en zich een beeld van de wereld moeten vormen. Zelfs voor jongvolwassenen die reeds deze beslissingen hebben genomen en reeds 'gesetteld' zijn, zoals het merendeel van de jongeren op de leeftijd van 25 tot 30 jaar (zie deelrapport 1), ligt het grootste deel van hun leven nog voor hen (Arnett, 2000).

Uit onze meting naar de vooruitziendheid van jongvolwassenen (zie deelrapport 2) blijkt alvast dat er geen sprake is van een *no future generation* (Vinken e.a., 2002: p35). Het gaat om een jongvolwassen bevolking waarvan een derde al gedetailleerde toekomstplannen heeft, meer dan de helft met de toekomst bezig is en twee derde al spaart of financieel plant voor de toekomst. Het lijkt in elk geval verantwoord dieper in te gaan op de toekomstvisie van deze vooruitziende jongvolwassenen.

De kern van toekomstoriëntaties wordt gevormd door een temporeel-structurele en een affectieve component, ook wel respectievelijk de extensie en de affectie van toekomstoriëntaties genoemd (Vinken e.a., 2002; Trommsdorf, 1994).

Bij **extensie** denken we aan de lengte van het toekomstperspectief uitgedrukt in tijdsperioden. Bij affectie wordt gerefereerd aan pessimisme versus optimisme, ofwel een negatief of positief verschil tussen de evaluatie van de toekomst en het heden (Vinken e.a., 2002; Vinken e.a., 2003; Nurmi, 1992).

Tijd is een steeds belangrijker wordend thema in de sociologie. We onderscheiden een collectieve en een persoonlijke tijdshorizon. Hiermee verwijst men naar de betekenis van het verleden en de toekomst in maatschappelijke en persoonlijke zin. Uit Nederlands onderzoek blijkt dat het tijdsbesef of tijdsperceptie zeker nog bestaat (Ester e.a., 2002). Nederlanders hebben de basisbetekenis van het verleden niet verloren en zijn zeker niet 'stuck in the present'. Hun tijdshorizon is uitgesproken en 'het verleden' is nog steeds een goed begrepen concept. Slechts kleine minderheden beweren niet terug te kijken. De meeste mensen kijken terug op hun eigen leven en op dat van de samenleving met een bereik dat overeenkomt met hun eigen levensduur. Toch kijkt bijna de helft van hen verder terug wat het verleden van de maatschappij betreft.

Het tijdsperspectief waarin jongvolwassenen leven strekt zich niet alleen uit tot het verleden. Even belangrijk is het tijdsperspectief naar de toekomst toe. Uit Nederlands onderzoek blijkt alvast dat jongvolwassenen in persoonlijke en maatschappelijke zin gemiddeld tot ongeveer de komende 10 jaar vooruit kijken. In de extensie van de toekomstoriëntaties is er geen verschil tussen het maatschappelijke en het persoonlijke (Vinken e.a., 2002; Vinken e.a., 2003).

Onderstaande tabel (tabel 1-1) laat zien hoe ver jonge Belgen vooruitkijken, zowel voor hun persoonlijke leven als voor de samenleving. We vroegen hen “*welke periode had u voor ogen bij a) vragen over de samenleving in de toekomst, bij b) uw persoonlijke toekomst*”.

TABEL 1-1: EXTENSIE VAN DE TOEKOMSTORIËNTATIE

	Percentage
a) Welke periode had u in het hoofd bij vragen over de samenleving in de toekomst?	
Het komende jaar	1.1
De komende 2 tot 5 jaar	10.0
De komende 10 jaar	39.1
De periode van de rest van mijn leven	25.8
De hele 21 ste eeuw	5.8
Een periode na de 21ste eeuw	0.4
Ik dacht eigenlijk niet aan een specifieke periode	17.8
Totaal	100.0
b) Welke periode had u in het hoofd bij vragen over uw persoonlijke toekomst?	
Het komende jaar	2.9
De komende 2 tot 5 jaar	20.0
De komende 10 jaar	32.8
De periode van de rest van mijn leven	29.5
Ik dacht eigenlijk niet aan een specifieke periode	14.8
Totaal	100.0

De jonge Belgen kijken relatief ver vooruit. De extensie van de toekomstoriëntaties van jonge Belgen is zeker geen aanleiding te menen dat jongvolwassenen vandaag de dag weinig oog voor de toekomst hebben en nog slechts ‘van dag tot dag leven’. 23% denkt minstens 5 jaar vooruit, een derde 10 jaar en drie op tien jongvolwassenen kijkt in een toekomst die overeenkomt met de gehele levensloop. Ook als men de jongvolwassenen vraagt welke periode ze in het hoofd hadden bij vragen over de samenleving in de toekomst, denken jongeren ver vooruit. Slechts één op tien denkt aan de komende 5 jaar, vier op tien jongeren denkt aan de komende tien jaar. Opvallend is dat bijna alle jongeren over de toekomst van de samenleving nadenken in termen van hun eigen levensduur. Niet minder dan 76% denkt niet verder dan de eigen levensloop als het over de toekomst van de maatschappij gaat. Zes procent denkt aan de hele 21ste eeuw, 18% denkt niet aan een specifieke periode.

In dit rapport zal onze aandacht in eerste instantie uitgaan naar de **affectieve** component en niet naar deze temporeel-structurele component. We stellen ons hierbij de vraag of jongvolwassenen pessimistisch of eerder optimistisch zijn over hun persoonlijke toekomst, zowel op economisch vlak als in meer algemene termen. Naast deze persoonlijke toekomstbeelden gaat onze interesse eveneens uit naar publieke of maatschappelijke toekomstbeelden. Onzekerheden op het vlak van maatschappelijke verwachtingen kunnen immers leiden tot onzekerheden op het vlak van hun eigen toekomst (Vinken e.a., 2002).

2 Persoonlijk economisch toekomstbeeld

Een eerste manier om te peilen naar het toekomstbeeld van jongvolwassenen is hen te confronteren met vragen over hun economische toekomst. Tabel 2-1 toont dat jonge Belgen hun toekomst op financieel en materieel vlak niet echt pessimistisch tegemoet zien. Twee derde denkt niet dat ze de komende jaren naar een lagere sociale klasse zullen afzakken. Een derde tot meer dan vier op tien jongvolwassenen verwacht niet dat ze het de komende jaren financieel of materieel minder goed zullen doen.

TABEL 2-1: ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD (FREQUENTIES)

	(zeer) klein	Tussen beide	(zeer) groot
Hoe groot acht u de kans dat u in de komende jaren zal moeten bezuinigen op uw huishouden	32.8	38.0	29.2
Hoe groot acht u de kans dat u zich de komende jaren minder luxe zal kunnen veroorloven	40.1	39.8	20.1
Hoe groot acht u de kans dat u het in de komende jaren financieel veel minder goed zult hebben dan nu	43.9	40.2	15.8
Hoe groot acht u de kans dat u de komende jaren naar een lagere sociale klasse dan uw klasse zal afzakken	65.5	27.8	6.7
Schaalgegevens ¹	Gemiddelde=41.3 op 100; σ =19.8		

Als we echter het percentage jongeren bekijken dat het wel eens is met de voorgelegde stellingen, kunnen we ook niet zeggen dat het beeld van hun economische toekomst heel optimistisch is. Hoewel slechts 7% de kans groot acht dat ze in de komende jaren naar een lagere sociale klasse zullen afzakken, is 16% van de jongvolwassenen van oordeel dat ze het in de komende jaren financieel veel minder goed zullen hebben. De nog minder extreme stellingen, worden zelfs beaamd door twee à drie op tien jongvolwassenen. Twintig procent verwacht dat ze zich minder luxe zullen

¹ Uitgebreide informatie over de schaalgegevens kan de lezer vinden in: Smits, 2005

kunnen veroorloven en dertig procent denkt dat ze zullen moeten bezuinigen op hun huishouden.

Deze economische vooruitzichten variëren naargelang de persoonlijke tijdshorizon of –extensie (zie tabel 2-2). De kleine groep van jongvolwassenen die, als hij aan zijn persoonlijke toekomst denkt, niet verder plant dan het komende jaar, ziet zijn toekomst op economisch vlak bijzonder pessimistisch in. Hoe positiever men zijn toekomstige economische situatie inschat, hoe verder men in de toekomst kijkt (of durft te kijken). Het is inderdaad een bekend verschijnsel dat mensen die het minder goed hebben, mensen voor wie de toekomst er minder rooskleurig uitziet, eerder van dag tot dag leven (Vinken e.a., 2002).

TABEL 2-2: GEMIDDELDE SCORE VAN DE PERSOONLIJKE TIJDSEXTENSIE OP HET ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD (0-100)

Uw persoonlijke toekomst	Gemiddelde score op negatief economisch toekomstbeeld (0-100)
Het komende jaar	50.9
De komende 2 tot 5 jaar	41.9
De komende 10 jaar	39.9
De periode van de rest van mijn leven	40.0
Ik dacht eigenlijk niet aan een specifieke periode	43.5
Totaal	41.2
η^2	1.2***

3 Onbehagen en welzijn

In onderzoek over toekomstverwachtingen wordt over het algemeen een onderscheid gemaakt tussen het toekomstbeeld of de toekomstoriëntatie op het persoonlijke vlak enerzijds en het maatschappelijke domein anderzijds (Arnett, 2000; Culbertson & Stempel, 1985; Ester & Vinken, 2001; Jacobs e.a., 2003; Vinken, 2002; Trommsdorf, 1994; Fischer e.a., 2000). Er zijn echter ook andere studies die beweren dat het maatschappelijk onbehagen eigenlijk een gevoel van ‘ongelukkig zijn’ of persoonlijke levensontevredenheid meten (Pope & Ferguson, 1982-1983). Het maatschappelijk onbehagen zou, met andere woorden, weinig of niets toevoegen aan schalen of indicatoren van geluk, levenstevredenheid, persoonlijk welzijn, positief zelfbeeld, enzovoort. Er is echter empirisch onderzoek dat er op wijst dat de indicatoren van maatschappelijk onbehagen weliswaar verband houden met, maar niet kunnen worden gelijkgesteld aan of herleid tot persoonlijk welbevinden (Arnett, 2000; Culbertson & Stempel, 1985; Ester & Vinken, 2001; Jacobs e.a., 2003; Vinken e.a., 2002; Trommsdorf, 1994; Fischer e.a., 2000; Elchardus & De Groof, 2005).

Ook uit onze analyses blijkt dat er een sterke samenhang is tussen de indicatoren die enerzijds persoonlijk onbehagen en anderzijds maatschappelijk onbehagen meten. Bovendien blijkt dat, hoewel er een

duidelijk verband is tussen beide concepten ($r=0.26$ bij oblieke rotatie), het ene niet tot het andere kan worden herleid (zie tabel 3-1).

TABEL 3-1: HOOFDCOMPONENTENANALYSE OP INDICATOREN VAN ONBEHAGEN (OBLIEKE ROTATIE)

	Persoonlijk onbehagen	Maatschappelijk onbehagen
Negatief zelfbeeld	0.82	0.07
negatief toekomstbeeld	0.81	0.34
Algemene tevredenheid met het leven	-0.78	-0.21
Onveiligheidsgevoel	0.22	0.83
Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld ²	0.09	0.73
Anomie	0.56	0.69
λ	2.60	1.25
r^2	43.3	20.9
$r=0.26$		

4 Persoonlijk onbehagen

4.1 Het persoonlijk onbehagen – conceptuele verduidelijking

Het persoonlijk welbevinden of omgekeerd het persoonlijk onbehagen meten we op basis van drie schalen die naar het algemeen persoonlijk toekomstbeeld, naar levenstevredenheid en het positief zelfbeeld peilen. Tussen deze indicatoren blijkt er een sterke samenhang te zijn (tabel 4-1). Jongvolwassenen die hun toekomst negatief tegemoet zien, hebben over het algemeen ook een negatiever beeld van zichzelf. Ook de tevredenheid met het eigen leven heeft veel te maken met hoe het met iemand persoonlijk gaat en met het oordeel over de eigen toekomst. Deze tevredenheid met het eigen leven heeft daarentegen minder te maken met de stand van zaken in de samenleving en de toekomstbeelden hieromtrent (cfr. tabel 3-1) (SCP, 2004).

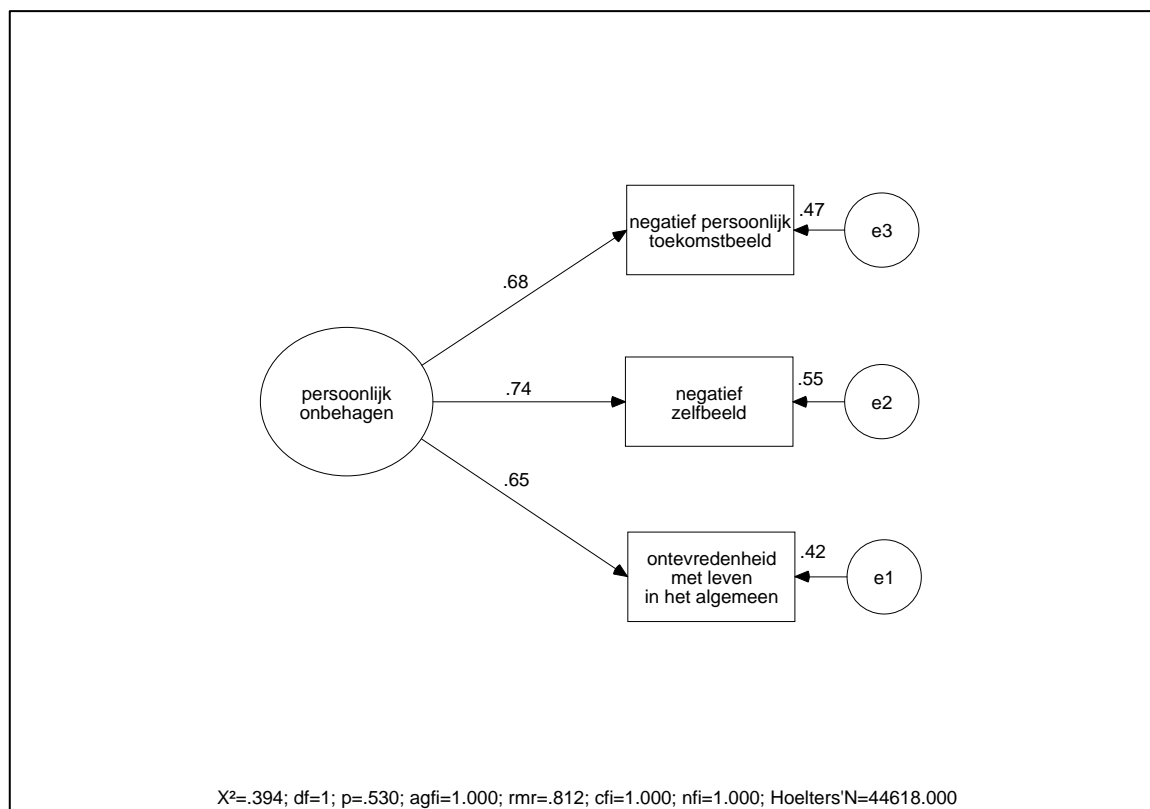
TABEL 4-1: HOOFDCOMPONENTENANALYSE

	factorlading
Positief zelfbeeld	0.82
negatief algemeen toekomstbeeld	-0.82
Algemene levenstevredenheid	0.80
Eigenwaarde	1.98
R^2	65.8

De confirmatorische factoranalyse bevestigt dat we kunnen spreken van een onderliggend concept dat we het *persoonlijke* onbehagen of omgekeerd het persoonlijke welbevinden noemen.

² Het beheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld hangt zo sterk samen met het onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld, dat het model niet fit als we het eerste in het model laten (dit komt later in dit rapport aan bod).

FIGUUR 4-1: CONFIRMATORISCHE FACTORANALYSE – PERSOONLIJK ONBEHAGEN

Het persoonlijk welbevinden wordt hier dus ruimer opgevat dan het psychisch welzijn. Het heeft niet alleen betrekking op de wijze waarop jongvolwassenen zichzelf zien maar ook op de manier waarop ze de kwaliteit van hun leven in het algemeen inschatten en op de wijze waarop ze zich in de tijd situeren. We bespreken de deelaspecten achtereenvolgens.

4.2 Algemeen persoonlijk toekomstbeeld

Voor het meten van het persoonlijke toekomstbeeld hebben we gebruik gemaakt van de schaal uit het participatieonderzoek van jongeren (Smits, 2004). Zij werd ontworpen voor de tijdsbudgetonderzoeken bij werklozen (Elchardus e.a., 1984) en is ten dele gebaseerd op een schaal van Winnubst (1975).

TABEL 4-2: ALGEMEEN PERSOONLIJK TOEKOMSTBEELD (FREQUENTIES)

	--	+/-	++
Ik kijk vol verwachting uit naar de toekomst	4.9	29.4	65.7

In de toekomst zal het met mij steeds beter gaan	5.2	47.9	46.9
Ik ben er zeker van dat mij een schitterende toekomst te wachten staat	8.0	48.3	43.7
De toekomst is te onzeker om ver vooruit te kunnen plannen	25.6	33.4	41.1
Ik zie mijn toekomst vaak somber in	64.0	23.1	12.9
Mij lijkt de toekomst vaak hopeloos	67.0	22.8	10.1
Het lijkt alsof ik in mijn leven geen doel heb	80.8	13.1	6.1

Als we een vluchtige blik op de tabel werpen, lijken jongvolwassenen de toekomst betrekkelijk positief tegemoet te zien. Slechts vijf procent verwerpt de stelling dat ze vol verwachting uitkijken naar de toekomst en dat het in de toekomst steeds beter met hen zal gaan. Zes procent van de jongvolwassenen heeft het gevoel helemaal geen doel te hebben in het leven. Acht procent is er niet zeker van dat hen een schitterende toekomst te wachten staat. Dit zijn zeer sterke uitspraken die tevens vrij scherp geformuleerd zijn. In de andere stellingen vinden jongeren zich dan ook iets makkelijker terug. Bij 10% lijkt de toekomst vaak hopeloos en 13% ziet zijn toekomst vaak somber in. Bovendien verwerpt ongeveer twee derde van de jongvolwassenen uitspraken waarin men de toekomst als hopeloos ervaart of somber inschat. Eveneens twee derde kijkt zelfs vol verwachting uit naar de toekomst en ongeveer 4 à 5 op tien jongeren is ervan overtuigd dat het steeds beter zal gaan in de toekomst en dat er hen een schitterende toekomst te wachten staat.

Er schuilt toch ook een stuk onzekerheid in deze uitspraken. Dit komt tot uiting in het feit dat veel jongeren zich plaatsen in de middencategorie. Meerdere jongeren staan nogal onbeslist tegenover de toekomst en zitten nog met veel vragen en onzekerheden. Getuige hiervan is dat meer dan vier op tien jongvolwassenen de stelling dat de toekomst te onzeker is om ver vooruit te kunnen plannen, beaamt.

Hoewel het telkens om een minderheid gaat, moeten we toch vaststellen dat droefgeestigheid blijkbaar sterk aanwezig is bij 10 procent, en matig bij een andere 20 à 40 procent.

Jongvolwassenen die een sombere toekomst verwachten, leven bovendien eerder van dag tot dag (tabel 4-3). De durf om verder vooruit te zien, vinden we voornamelijk terug bij jongvolwassenen met een positieve toekomstoriëntatie.

TABEL 4-3: GEMIDDELDE SCORE VAN TIJDSEXTENSIE OP HET ALGEMEEN PERSOONLIJK NEGATIEF TOEKOMSTBEELD (0-100)

Uw persoonlijke toekomst	Negatief persoonlijk toekomstbeeld (0-100)
Het komende jaar	37.4
De komende 2 tot 5 jaar	36.4
De komende 10 jaar	34.3

De periode van de rest van mijn leven	35.2
Ik dacht eigenlijk niet aan een specifieke periode	37.8
Totaal	35.6
η^2	0.6

4.3 Persoonlijk zelfbeeld

Met de zelfwaardering trachten we te onderzoeken op welke manier jongvolwassenen hun eigen persoon evalueren. De schaal die hiervoor gebruikt wordt is een combinatie van de vertaling van het oorspronkelijk instrument, de ‘Rosenberg Self-Esteem Scale’, en de schaal die in het waardeonderzoek gebruikt werd (Rosenberg, 1965). De schaal die uiteindelijk 7 items telt werd reeds gebruikt in het jongerenparticipatie-onderzoek (Smits, 2004). De schaal is bedoeld als een meting van het globale gevoel van zelfwaardering of zelfaanvaarding.

TABEL 4-4: POSITIEF ZELFBEELD (FREQUENTIES EN SCHAALGEGEVENS)

	--	+/-	++
Ik vind dat ik trots kan zijn op wie ik ben	4.6	26.1	69.3
Over het geheel genomen ben ik tevreden met mezelf	5.9	25.7	68.4
Ik vind mezelf best OK	3.8	21.6	74.5
Algemeen genomen voel ik mezelf eigenlijk een mislukkeling	85.6	11.4	3.0
Ik heb het gevoel dat ik een persoon ben die wat waard is, op zijn minst evenveel als anderen	3.3	15.4	81.2
Ik vind dat ik een aantal goede kwaliteiten heb	0.9	11.2	87.9
Soms voel ik me beslist nutteloos	58.2	26.1	15.8

Uit deze tabel blijkt dat jongvolwassenen over het algemeen behoorlijk tevreden zijn met zichzelf (68%) en zelfs trots zijn op wie ze zijn (69%). Het merendeel (75%) van de jongvolwassenen vindt zichzelf best “o.k.”. Ze hebben het gevoel iemand te zijn die wat waard is en die een aantal goede kwaliteiten heeft (meer dan 80 procent). Stellingen waarin zij helemaal als mislukkelingen worden afgeschilderd, worden door de meesten onder hen niet onderschreven (86%). Uit de minder extreme stellingen blijkt dan weer dat toch 16% zich echt nutteloos voelt. Grofweg kan men stellen dat bij de 70% een positief zelfbeeld heeft, 5% een uitgesproken negatief zelfbeeld en de rest, 25% zich daar tussenin situeert.

4.4 Algemene levenstevredenheid

In de enquête peilden we naar de tevredenheid met het leven. We vroegen de jongvolwassenen “Indien u voor uzelf een score op 10 moet geven voor uw tevredenheid met uw leven in het algemeen, hoeveel zou u uzelf dan geven?”

TABEL 4-5: ALGEMENE LEVENSTEVREDENHEID

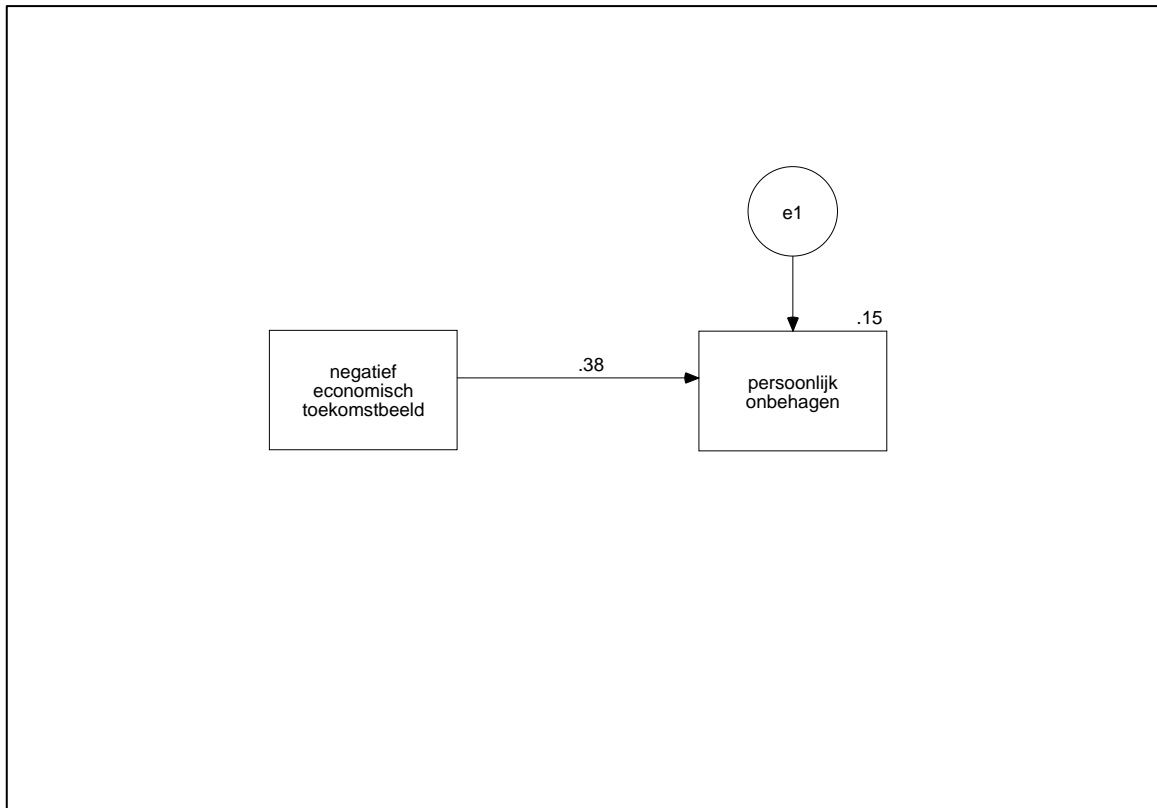
	Score op 10
0 op 10	0.1
1 op 10	0.1
2 op 10	0.2
3 op 10	1.1
4 op 10	1.5
5 op 10	4.7
6 op 10	9.1
7 op 10	31.8
8 op 10	38.7
9 op 10	9.8
10 op 10	3.1
Totaal	100
Gemiddelde op 10	7.38

Gemiddeld genomen zijn de jongvolwassenen vrij tevreden over hun leven in het algemeen. Zij geven zichzelf een 7.4 op 10. De meest vernoemde score is 8 op 10 (39%) gevolgd door 7 op 10 (32%). Slechts 3% geeft zichzelf een onvoldoende qua levenstevredenheid met een score van minder dan vijf op tien. 14% is gematigd tevreden met zijn leven (score 5 en 6 op 10). Hiertegenover staat dat één op tien jongvolwassenen zichzelf een 9 op 10 geeft en 3% zelfs een maximumscore van 10 op 10.

4.5 Verband tussen economisch en persoonlijk onbehagen

De manier waarop jongvolwassenen hun economische toekomst zien, bepaalt voor een groot stuk hun algemene toekomstverwachtingen op persoonlijk vlak, hun persoonlijk zelfbeeld en hun algemene levenstevredenheid ($r=\beta=0.38$ - figuur 4-2). Anders gezegd is het persoonlijke welbevinden van jongvolwassenen in vrij grote mate afhankelijk van hun economische vooruitzichten.

FIGUUR 4-2: VERBAND TUSSEN ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD EN PERSOONLIJK ONBEHAGEN

Tabel 4-6 vertelt ons dat van de 33% meest positief ingestelde jongvolwassenen op economisch vlak³ meer dan de helft (51%) zich ook op algemeen persoonlijk vlak behaaglijk voelt. Slechts 17% van hen heeft een onbehaaglijk gevoel wat hun persoonlijk leven betreft. Omgekeerd geldt eveneens dat jongvolwassenen in het hoogste (meest negatieve) tertiel van het economisch toekomstbeeld⁴, ook een algemeen negatief toekomstbeeld hebben, een laag zelfbeeld en ontevreden over hun leven in het algemeen. Terwijl 47% van de jongvolwassenen met negatieve economische vooruitzichten zich niet goed voelt in zijn vel en zich onbehaaglijk voelt, kijkt slechts een vijfde (20%) van hen de toekomst positief tegemoet en is tevreden met zichzelf en met zijn leven.

³ Gemiddelde score op persoonlijk onbehagen = 25 op 100

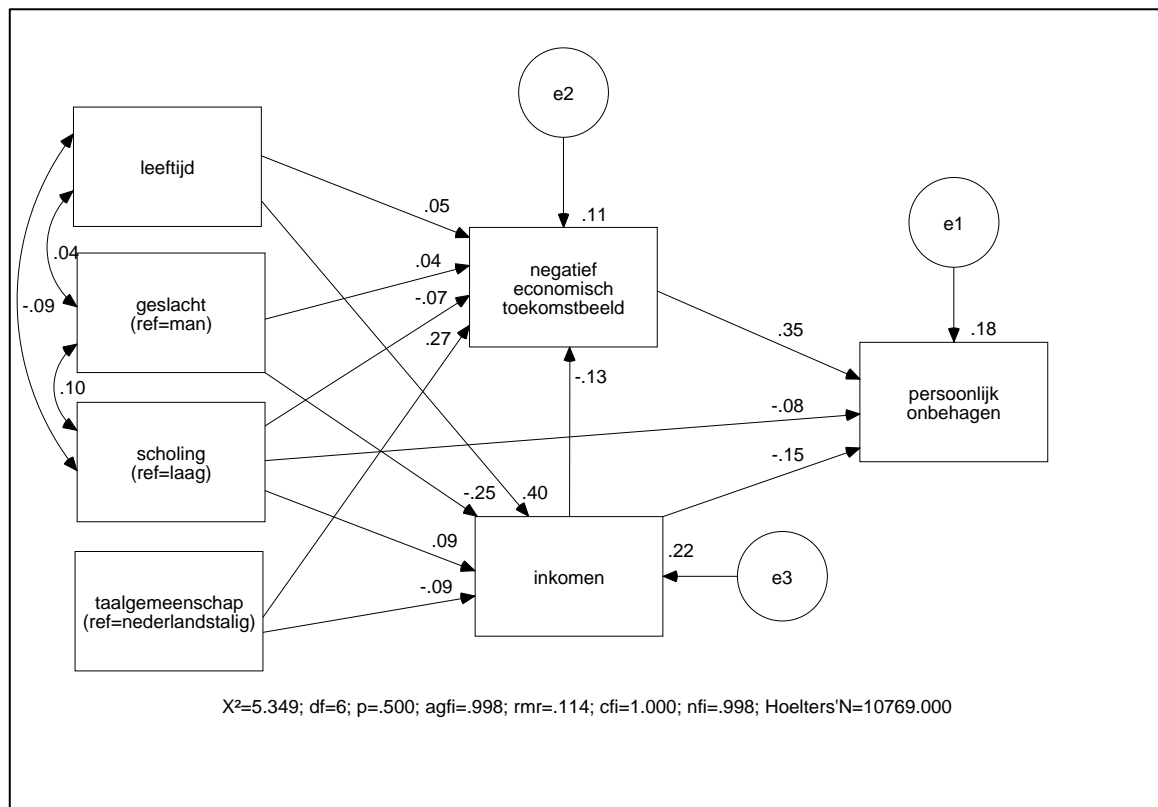
⁴ Gemiddelde score op persoonlijk onbehagen = 33 op 100

TABEL 4-6: VERBAND TUSEN PERSOONLIJK ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD EN PERSOONLIJK ONBEHAGEN (RIJ%) EN GEMIDDELDE SCORE VAN PERSOONLIJK ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD OP PERSOONLIJK ONBEHAGEN (0-100)

	Persoonlijk onbehagen				Gemiddelde score (0-100)
	Laag	Midden	Hoog	Totaal	
Positief economisch toekomstbeeld	50.7	32.4	16.9	100	24.6
Midden economisch toekomstbeeld	34.9	37.8	27.3	100	28.2
Negatief economisch toekomstbeeld	19.7	33.0	47.3	100	33.4
Totaal	33.4	34.3	32.4	100	29.2
	$\chi^2=447.3$; $df=4$; $p=0.00$				$\eta^2=10.3$

Het is duidelijk dat er een sterk verband is, al kunnen we het economisch toekomstbeeld en het persoonlijk onbehagen niet aan elkaar gelijk stellen. De gemeenschappelijke variantie is immers slechts 14.4% ($r=0.38$; $r^2=14.4\%$). Dit betekent dat er naast het economisch toekomstbeeld nog een heleboel andere factoren zijn die het persoonlijk onbehagen bepalen. Op basis van het volgende model trachten we te achterhalen welke achtergrondkenmerken het persoonlijk onbehagen in de hand werken of juist afremmen (figuur 4-3 en tabel 4-7).

FIGUUR 4-3: VERKLARINGSMODEL PERSOONLIJK ONBEHAGEN

Lageropgeleiden voelen zich onbehaaglijker dan hogeropgeleiden (totaal effect=-0.12), maar dit gevoel kan voor een stuk worden verklaard door hun negatievere economische vooruitzichten en hun lager inkomen, twee

elementen die bijdragen tot het persoonlijk onbehagen. Het verschil in persoonlijk onbehagen tussen lager- en hogeropgeleiden is dus gedeeltelijk toe te schrijven aan sociaal-economische condities. Er blijft echter nog een direct effect over wat er op wijst dat er nog andere (eerder culturele) factoren zijn die maken dat lageropgeleiden zich onbehaaglijker voelen.

Vrouwen voelen zich iets onbehaaglijker dan mannen (totaal effect op persoonlijk onbehagen = 0.06). Uit de analyse blijkt evenwel dat dit volledig kan worden toegeschreven aan hun negatiever economisch toekomstbeeld en hun lager inkomen. Dit bevestigt de stellingen die het genderverschil in persoonlijk welbehagen grotendeels in termen van sociaal-economische condities verklaren.

Ook de leeftijdsverschillen in het persoonlijk onbehagen kunnen volledig worden verklaard door het verschil in inkomen tussen de jongere en de oudere jongvolwassenen. Het hogere persoonlijk welbevinden van de oudere en reeds werkende jongvolwassenen kunnen we dus volledig toeschrijven aan hun hogere inkomen in vergelijking met de jongere leeftijdscategorieën die nog niet zijn ingetreden op de arbeidsmarkt.

Zoals het vorige al doet vermoeden heeft het inkomen een vrij sterke invloed op het persoonlijk onbehagen (totaal effect=-0.20), ook na controle voor de andere achtergrondkenmerken zoals het geslacht en de leeftijd. Dat jongvolwassenen met een hoger inkomen zich minder onbehaaglijk voelen is gedeeltelijk te verklaren door hun positievere economische vooruitzichten ($\beta=-0.11$). Het hogere inkomen van de oudere jongvolwassenen en de mannen verklaart bovendien volledig waarom zij zich iets minder onbehaaglijk voelen. Economische zekerheid blijkt het persoonlijk welbevinden ten goede te komen.

Het economisch toekomstbeeld wordt naast het inkomen voor een groot deel verklaard door de verschillen tussen de twee taalgemeenschappen. De Franstalige respondenten achten hun economische toekomst veel minder rooskleurig dan hun Nederlandstalige collega's. Dit negatieve economische toekomstbeeld is volledig verantwoordelijk voor het hogere persoonlijke onbehagen van de Franstalige respondenten (totaal effect=0.11; direct effect=0). Het verschil in persoonlijk onbehagen tussen Nederlands- en Franstaligen kan dus volledig worden toegeschreven aan de sociaal-economische condities en de verwachtingen hieromtrent. Dit betekent ook dat het hoger persoonlijk welbehagen van de Nederlandstaligen volledig verklaard kan worden door hun positievere economische vooruitzichten⁵.

⁵ We zullen later zien dat het persoonlijk economisch toekomstbeeld in de hand gewerkt wordt door het geloof dat mensen hechten aan verhalen over de groei van een competitieve economie en dat dit geloof sterker is bij de Frans- dan bij de Nederlandstaligen.

TABEL 4-7: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EN DIRECTE EFFECTEN

Van:	Op: Inkomen		Op: Economisch toekomstbeeld		Op: Persoonlijk onbehagen	
	T	D	T	D	T	D
Scholingsniveau	0.092	0.092	-0.086	-0.073	-0.126	-0.082
Leeftijd	0.396	0.396	-0.002	0.051	-0.059	0.000
Geslacht	-0.249	-0.249	0.072	0.039	0.062	0.000
Taalgemeenschap	-0.095	-0.095	0.283	0.271	0.115	0.000
Inkomen	--	--	-0.133	-0.133	-0.195	-0.148
Economisch toekomstbeeld	--	--	--	--	0.355	0.355

Deze padanalyse vulden we, omwille van het meetniveau van bijkomende verklarende variabelen, aan met een stapsgewijze regressieanalyse (zie tabel 9-1 in bijlage). In deze analyse voerden we de loopbaanvooruitzichten van de jongvolwassenen in. We kunnen verwachten dat jongvolwassenen die een loopbaan voor ogen hebben met weinig werkbetrokkenheid en weinig ambities negatievere economische vooruitzichten hebben en zich eventueel ook op persoonlijk vlak minder behaaglijk voelen. Uit de stapsgewijze regressie blijkt inderdaad dat jongvolwassenen die een vlakke loopbaan plannen alsook de flexiwerkers, een negatiever economisch toekomstbeeld hebben en een hoger persoonlijk onbehagen dan mensen met een ambitieuze flexibele en stabiele opwaartse loopbaan in het vooruitzicht.

Controlerend voor de effecten van al deze samenhangen, blijft het verband tussen het economisch toekomstbeeld en het persoonlijk onbehagen sterk (van 0.38 naar 0.35), ook al omdat de invloed van de achtergrondvariabelen op het persoonlijk onbehagen voor een groot stuk via het economisch toekomstbeeld lopen. Het percentage verklaarde variantie stijgt bovendien slechts met 3% (van 15% tot 18%).

Conclusie

Uit dit alles blijkt dat een negatief economisch toekomstbeeld in grote mate het persoonlijke onbehagen in de hand werkt. Toch zijn er sterke aanwijzingen dat het persoonlijke onbehagen niet kan worden herleid tot economische onzekerheid ($\beta=0.38$; $r^2=14.4\%$). Ook de invloed van de regio's, van het geslacht en de leeftijd toont dat. De samenhang van deze kenmerken met het persoonlijk onbehagen en het economisch toekomstbeeld is immers niet dezelfde. De socio-demografische variabelen hebben geen directe invloed op het persoonlijk onbehagen, terwijl zij het economisch toekomstbeeld wel beïnvloeden.

Wat zou er dan wel een rol kunnen spelen in de verklaring van het persoonlijk onbehagen? Naast de economische vooruitzichten op persoonlijk vlak zou de maatschappelijke context een invloed kunnen uitoefenen op het persoonlijke onbehagen. Onzekerheden op het vlak van maatschappelijke verwachtingen kunnen immers leiden tot onzekerheden over de eigen toekomst (Vinken e.a., 2002; Ester & Vinken, 2001). Deze stelling wordt onderzocht in de volgende paragraaf.

5 Maatschappelijk onbehagen

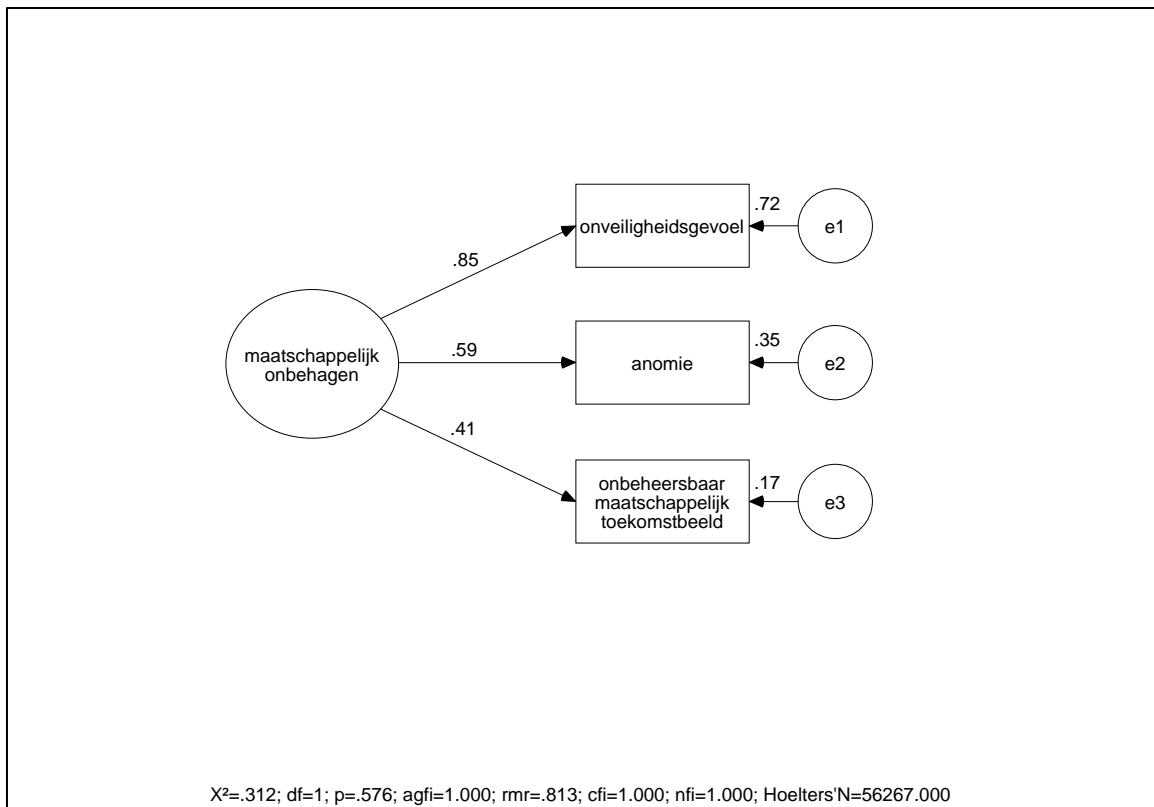
We zagen reeds dat er een onderscheid is tussen het persoonlijk en maatschappelijk onbehagen. In dit deel gaan we dieper in op de maatschappelijke component van het onbehagen. We gebruiken het begrip onbehagen hier om te verwijzen naar de wijze waarop mensen zich in de tijd en in hun samenleving situeren. Uit vroeger onderzoek bleek reeds dat pessimistische toekomstverwachtingen een belangrijk aspect vormen van het maatschappelijke onbehagen (Elchardus & Smits, 2002). Ook hier blijkt dat het pessimisme over de maatschappelijke toekomstverwachtingen sterk samenhangt met gevoelens van anomie en onveiligheid (tabel 5-1).

TABEL 5-1: MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN - HOOFDCOMPONENTENANALYSE

	factorlading
Onveiligheidsgevoel (0-100)	0.84
Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld (0-100)	0.65
Anomie (0-100)	0.79
Eigenwaarde	1.74
r^2	58.1

De confirmatorische factoranalyse bevestigt dat de afzonderlijke componenten onderling zo sterk samenhangen dat we van een achterliggend concept kunnen spreken (figuur 5-1).

FIGUUR 5-1: CONFIRMATORISCHE FACTORANALYSE OP INDICATOREN VAN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

In dit deel bespreken we eerst de verschillende componenten en gaan we daarna nader in op de invloed van het maatschappelijk op het persoonlijk onbehagen van jongvolwassenen.

5.1 Maatschappelijk toekomstbeeld – tussen hoop en angst

Uit het vorige is gebleken dat het persoonlijke onbehagen niet verklaard kan worden door achtergrondvariabelen en de economische vooruitzichten. Het zou best kunnen dat de maatschappelijke context een rol speelt in het persoonlijke welbevinden van jongvolwassenen. In dit deel belichten we daarom het toekomstig maatschappijbeeld van jongvolwassenen. We geven eerst een beschrijving van de manier waarop de 18- tot 36-jarigen maatschappelijke ontwikkelingen percipiëren waar ze niet direct zelf vat op hebben (onbeheersbare maatschappelijke toekomstbeeld). Ook het toekomstbeeld van maatschappelijke evoluties waarvan jongvolwassenen het idee hebben dat ze er wel zelf greep op hebben (beheersbaar maatschappelijke toekomstbeeld) komt aan bod.

In de vragenlijst peilden we naar het beeld dat jongvolwassenen hebben van de evolutie van een heleboel zaken, gaande van de werkloosheid in België tot het aantal mensen dat lid is van verenigingen (zie tabel 5-2 en tabel 5-3).

Hierin onderscheiden we twee dimensies. Enerzijds een variabele die peilt naar de sociaal-economische toekomstverwachtingen, anderzijds een variabele die peilt naar de verwachtingen rond levenskwaliteit (zie tabel 9-2 in bijlage)⁶. Ook in Vlaams onderzoek bij de volledige volwassen bevolking stelde men deze tweedeling vast (Jacobs e.a., 2003).

De eerste dimensie omvat zaken als de toename van het aantal faillissementen, misdaad en terrorisme, het gevoel van onveiligheid in de maatschappij, de werkloosheid, Dit zijn zaken waarvan men het gevoel heeft dat men er weinig controle over heeft, waar het gevoel van zelfsturing klein is. Deze zogenaamde “externe locus van controle”⁷ geeft de overtuiging weer dat de toekomst door omstandigheden wordt bepaald en gestuurd. Het zijn zaken die men traditioneel rekent tot het publieke domein (Schmidt, 1978).

De tweede dimensie omvat levensdomeinen met een sterk sociale lading waarvan men het gevoel heeft dat de toekomst individueel te controleren of maakbaar is. Deze “interne locus van controle” is toepasbaar op zaken als het samen eten met het gezin, de zondagsrust, ... en worden traditioneel tot het ‘private’ levensdomein gerekend (Vinken e.a., 2003; Ruiz Alfonso e.a., 2003; Schmidt e.a., 1978).

De thema’s die mensen aanhalen als ze worden gevraagd zelf te verwoorden over welke zaken ze zich voor de toekomst het meest zorgen maken, passen grotendeels in wat hier het onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld wordt genoemd. Uit Nederlands onderzoek blijkt namelijk dat naast de persoonlijke zaken (eigen toekomst of die van (klein)kinderen, eigen gezondheid), vooral veiligheid (criminaliteit, fundamentalisme, terrorisme, agressie) een grote bron van zorg zijn (Boutellier, 2003; SCP, 2004). Als men vraagt ‘als u zich een beeld probeert te vormen van Nederland in de toekomst, kunt u dan in een paar trefwoorden aangeven waarop u hoopt?’, laten de antwoorden zien dat men vooral denkt in termen van meer solidariteit, hoop op herstel van normen en waarden en eveneens opteert voor het behoud van de verzorgingsstaat. Persoonlijke zaken komen op de vierde plaats (SCP, 2004). Hoopvolle toekomstverwachtingen hebben dus een sterk sociale lading. Men is hoopvol over hun familierelaties in de toekomst en de grootste persoonlijke zorg is de eigen gezondheid (Vinken e.a., 2003). Dit komt overeen met ons beheersbaar toekomstbeeld dat, zoals we reeds aanhaalden, vooral elementen bevat die wijzen op de levenskwaliteit.

⁶ De schalen zijn zo geconstrueerd dat een hoge score overeenkomt met pessimistische toekomstbeelden. Beide maatschappelijke toekomstbeelden hangen vrij sterk samen ($r=0.35$). Dit is ook de reden waarom in de metafactor ‘maatschappelijk onbehagen’ enkel verder gewerkt wordt met het onbeheersbare maatschappelijke toekomstbeeld.

⁷ Klassieke psychologen als Bandura en Heckhausen spreken van interne en externe “locus of control” om te wijzen op de overtuiging dat men zelf veel of juist weinig invloed op de omstandigheden heeft

5.1.1 Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld

De eerste dimensie van de toekomstverwachtingen die we onderscheiden, omvat zaken waar mensen niet direct greep op hebben. Het zijn zaken die op ons afkomen, waar van zelfsturing weinig sprake is. De precieze vraag die we de respondenten voorlegden, luidt: "In welke mate zullen volgende zaken in de maatschappij toenemen of afnemen?" Men kon antwoorden met: 1 sterk afnemen, 2 afnemen, 3 gelijk blijven, 4 toenemen of 5 sterk toenemen. Deze zaken komen vooral terug in de lijstjes met "angsten of zorgen voor de toekomst" (SCP, 2004).

TABEL 5-2: ONBEHEERSBAAR MAATSCHAPPELIJK TOEKOMSTBEELD (%)

	(sterk) afnemen	Gelijk blijven	(sterk) toenemen
De huurprijzen	3.4	12.6	84.0
Het aantal mensen met een depressie	3.0	13.6	83.4
Het aantal immigranten in België	6.8	19.9	73.3
Het aantal faillissementen	5.0	23.8	71.3
Het aantal asielzoekers	9.4	20.1	70.5
Misdaad en terrorisme	6.3	23.4	70.3
Het aantal echtscheidingen	3.8	26.2	69.9
Milieuvervuiling	11.7	18.8	69.6
Het gevoel van onveiligheid in de maatschappij	4.5	27.4	68.1
De werkloosheid in België	7.2	28.7	64.1

Jongvolwassenen zijn vrij pessimistisch als het over thema's gaat waarvan men het gevoel heeft dat zij er geen vat op hebben. Zo stelt meer dan acht op tien jongeren dat de huurprijzen in de toekomst zullen toenemen, 71% beweert dat het aantal faillissementen zal toenemen en 64% dat de werkloosheid zal stijgen. Meer dan zeven op tien jongvolwassenen is er van overtuigd dat het aantal immigranten en asielzoekers zal toenemen. Een even groot aandeel denkt dat misdaad en terrorisme zal toenemen alsook het gevoel van onveiligheid in de maatschappij. Ook over meer sociale thema's als het aantal mensen met een depressie, het aantal echtscheidingen en milieuvervuiling is men zeer pessimistisch. 83% is van mening dat het aantal mensen met een depressie zal toenemen en zeven op tien jongvolwassenen denken dat het aantal echtscheidingen in stijgende lijn zal gaan. Eveneens 70% stelt dat milieuvervuiling zal blijven toenemen. De verwachtingen met betrekking tot de toekomst van de maatschappij zijn dus wel bijzonder pessimistisch. Opvallend is ook dat de verwachting van een verdere toename van het aantal asielzoekers en immigranten naadloos aansluit bij verwachtingen die inherent negatief zijn als de toename depressies, faillissementen, terrorisme, werkloosheid en milieuvervuiling.

Uit deze zorgen over de samenleving van morgen spreekt angst voor verlies van veiligheid en zekerheid, in economisch en sociaal opzicht. Dit is het gebied bij uitstek van de politiek en de overheid: het beschermen van de

fysieke veiligheid in het persoonlijke en openbare leven en het garanderen van de materiële zekerheid voor de toekomst (SCP, 2004).

5.1.2 *Beheersbaar maatschappelijke toekomstbeeld*

De tweede dimensie omvat zaken waarvan men het gevoel heeft dat men er nog iets aan kan doen, dat men er nog greep op heeft (interne locus van controle). Deze zaken met een sterk sociale inslag, worden vaak teruggevonden in lijstjes met “Hoop voor de toekomst” (SCP, 2004).

TABEL 5-3: BEHEERSBAAR MAATSCHAPPELIJK TOEKOMSTBEELD (%)

	(sterk) afnemen	Gelijk blijven	(sterk) toenemen
Het hebben van vrienden en kennissen	15.0	62.7	22.4
De mantelzorg (het aantal mensen dat voor zijn zorgbehoevende ouders, kinderen, partner, ... zorgt)	36.1	44.1	19.8
De tijd om dingen te doen die men graag doet	28.5	52.2	19.3
Een strikte scheiding tussen werktijd, tijd voor zorg in huishouden en vrijetijd	30.3	53.1	16.5
De solidariteit tussen mensen	38.7	46.1	15.2
Het samen eten met het gezin	28.9	57.2	13.8
Het aantal mensen dat lid is van verenigingen	28.8	57.8	13.4
Het aantal dieren en planten	38.8	48.3	12.8
De zondagsrust	40.7	48.4	10.8
Het aantal huwelijken	57.1	33.8	9.0
Het aantal mensen dat vrijwilligerswerk doet	54.2	37.8	8.0

In vergelijking met de sociaal-economische evoluties, is men optimistischer over elementen die de levenskwaliteit weergeven. Toch is nog een groot percentage jongvolwassenen van mening dat deze zaken in de toekomst zullen afnemen.

Meer dan de helft (54%) rapporteert dat het aantal vrijwilligers zal afnemen, 36% dat de mantelzorg zal afnemen en bijna dertig procent dat het aantal mensen dat lid is van verenigingen zal dalen. Bijna veertig procent (39%) beweert trouwens dat de solidariteit zal afnemen.

Over de verderzetting van de dalende trend van het aantal huwelijken is 57% het eens. 29% stelt dat het samen eten met het gezin in de toekomst steeds minder zal voorkomen.

Ook met betrekking tot de tijdsbesteding verwacht men veranderingen. Vier op tien jongvolwassenen verwacht dat de zondagsrust zal afnemen, drie op tien denkt dat de vrije tijd zal afnemen. Dertig procent is dan ook van oordeel dat er steeds minder sprake zal zijn van een strikte scheiding tussen werktijd, tijd voor zorg in het huishouden en vrijetijd.

5.2 Onveiligheidsgevoelens

In dit onderzoek beschikken we over een tiental uitspraken die naar verschillende aspecten van het onveiligheidsgevoel verwijzen. Uit de analyses blijkt dat deze stellingen onderling zo sterk samenhangen dat we ze kunnen beschouwen als één dimensie die het onveiligheidsgevoel meet. Inhoudelijk kunnen we echter een onderscheid maken tussen twee maten.

De eerste maat peilt naar een meer algemeen gevoel van onveiligheid, of het gevoel dat de samenleving onveiliger is geworden, dat mensen voorzichtiger moeten zijn (en dan vooral kinderen), dat de politie ons niet meer kan beschermen tegen misdaad ...

De tweede maat peilt naar het angstgerelateerd gedrag, of de mate waarin men - uit angst slachtoffer te worden van misdaad - een aantal zaken vermijdt (bvb. bepaalde wijken) of een aantal voorzorgsmaatregelen neemt (bvb. de wagen sluiten nadat men is ingestapt).

Deze twee verschillende componenten zijn natuurlijk niet onafhankelijk van mekaar, ze hangen zelfs sterk samen. Iemand die een hoog algemeen gevoel van onveiligheid heeft, heeft ook meer kans om vermijdingsgedrag te vertonen.

TABEL 5-4: ONVEILIGHEIDSGEVOELENS (%)

	--	+/-	++
De laatste 10 jaar zijn de straten onveiliger geworden	12.9	22.4	64.6
Het is vandaag de dag te onveilig om kinderen alleen op straat te laten	12.6	23.8	63.6
's Avonds moet je op straat extra voorzichtig zijn	14.5	26.2	59.4
In deze tijd is een alarmsysteem geen overbodige luxe	16.9	27.3	55.7
De politie is niet meer in staat om ons nog te beschermen tegen criminelen	21.0	32.4	46.5
Uit angst om overvallen te worden, durf ik niet in bepaalde wijken komen	28.7	26.9	44.4
Voor jonge vrouwen is het absoluut onveilig om 's avonds op straat rond te lopen	24.9	33.0	42.1
Uit angst dat er mij iets overkomt, durf ik 's avonds niet meer alleen op straat komen	59.8	23.6	16.6
Ik vermijd het om bij duisternis alleen van huis te gaan	66.6	18.8	14.6
's Avonds en 's nachts durf ik niet alleen thuis te blijven	77.9	14.9	7.2

Naargelang de maat bekomen we verschillende niveaus van het onveiligheidsgevoel.

De uitspraken die peilen naar algemene gevoelens van onveiligheid krijgen een hoge score van de respondenten. Meer dan 60% van de 19-36-jarigen meent dat de wereld en straten de laatste jaren onveiliger zijn geworden. Men moet daarom extra voorzichtig zijn 's avonds op straat, kinderen worden zelfs beter helemaal niet alleen op straat gelaten. Volgens 47% is de politie niet

meer in staat de bevolking te beschermen, een alarmsysteem is dan ook geen overbodige luxe.

Het angstgerelateerd gedrag komt minder voor bij de Vlaamse jongvolwassenen. Hoewel 44% van de respondenten stelt bepaalde wijken te vermijden uit angst om overvallen te worden, betekent dit niet dat 19-36-jarigen 's avonds niet meer alleen op straat durven te komen of 's nachts niet meer alleen durven thuis te blijven. Slechts 7 à 17% legt zich dergelijke restrictieve handelingen op.

5.3 Gevoelens van anomie

De anomieschaal stoelt op het concept 'anomie' dat door Srole in 1956 werd beschreven en in de sociale wetenschappen veel navolging kende. De hier gebruikte anomieschaal is een reductie van het oorspronkelijke concept, dat voornamelijk naar gevoelens van (maatschappelijke) machteloosheid en achteruitgang peilt (zie Billiet e.a., 1990). Deze gevoelens geven een beeld van de mate waarin jongvolwassenen niet meer mee kunnen met de maatschappij, het gevoel hebben dat alles te snel gaat, alles te ingewikkeld is, het gevoel hebben geen deel meer uit te maken van de maatschappij.

Door grote maatschappelijke veranderingen (de kennismaatschappij met informatisering; de risicosamenleving met het wegvallen van traditionele interpretatiekaders zoals de levensbeschouwing, bevelshuishouden en de grotere verantwoordelijkheid die bij individuen gelegd wordt waardoor het falen aan het individu zelf wordt toegeschreven), voelen mensen die niet aangepast zijn aan deze veranderingen, zich onzeker en hebben ze het gevoel niet meer mee te kunnen, wat tot bezorgdheid, gevoelens van onbehagen en onzekerheid kan leiden.

TABEL 5-5: ANOMIE (%)

	--	+/-	++
Tegenwoordig weet je echt niet meer wie of wat je nog kunt vertrouwen	22.6	32.3	45.1
Je kan tegenwoordig uit zoveel dingen kiezen dat je niet meer weet wat te doen	38.1	34.5	27.5
De dag van vandaag kan ik niet meer begrijpen wat er allemaal gaande is	44.9	34.4	20.7
De meeste mensen vallen tegen eens men ze beter leert kennen	50.0	32.8	17.2
De dingen zijn tegenwoordig zo ingewikkeld geworden dat ik niet meer weet wat ik moet doen	52.0	34.1	13.9
De dag van vandaag verandert alles zo snel dat ik niet goed meer weet hoe ik mij moet gedragen	60.2	27.4	12.4
Alles is tegenwoordig zo verwarrend dat ik echt niet meer weet hoe het nu eigenlijk verder moet	65.6	25.0	9.4

De gevoelens van anomie zijn vrij hoog voor een jonge populatie van 18 tot 36 jaar. Bijna drie op tien jongvolwassenen is van mening dat je tegenwoordig uit zoveel dingen kan kiezen dat je niet meer weet wat te doen. Meer dan een vijfde zegt niet meer te begrijpen wat er allemaal gaande is. Meer extreme stellingen worden door minder jongvolwassenen beaamd. Toch beweert 10 à 14% dat de dingen tegenwoordig zo ingewikkeld zijn geworden of zo snel veranderen dat ze niet meer weten wat ze moeten doen of hoe zich te gedragen.

Zoals eerder aangegeven wordt het maatschappelijke onbehagen gemeten op basis van drie indicatoren: onveiligheidsgevoelens, gevoelens van anomie en het (onbeheersbare) maatschappelijke toekomstbeeld.

5.4 De relatie tussen persoonlijk en maatschappelijk onbehagen

We kunnen dus een onderscheid maken tussen het persoonlijk en het maatschappelijk onbehagen. Een eerste element dat opvalt is dat het maatschappelijk onbehagen opmerkelijk hoger is dan het persoonlijk onbehagen (tabel 5-6)⁸. Terwijl de jongvolwassenen een gemiddelde score halen van 41 en 29 op 100 op respectievelijk het persoonlijk economisch toekomstbeeld en het persoonlijk onbehagen, is de gemiddelde score op het maatschappelijk onbehagen 56 op 100. Deze zogenaamde ‘optimistic bias’ werd reeds in meerdere onderzoeken vastgesteld (Wienstein, 1980; Hoorens, 1995; Arnett, 2000; Culbertson & Stempel, 1985; Trommsdorf, 1994; Ester & Vinken, 2001; Jacobs e.a., 2003; SCP, 2004; Elchardus & De Groof, 2005) en geeft het onderscheid aan tussen een optimistisch persoonlijk toekomstbeeld en een pessimistisch maatschappelijk toekomstbeeld. Het SCP (2004) spreekt in dit verband over het aloude adagium *private wealth, public squalor*, als kritiek op een onvermogen van de politiek de samenleving en de verzorgingsstaat dezelfde hoge kwaliteit te (blijven) geven, die de burger in zijn persoonlijke leven heeft weten te bereiken. Het is natuurlijk verre van zeker dat daarmee ook meteen een juiste verklaring voor het hoge maatschappelijke onbehagen wordt aangereikt. Uiteraard schrijft de burger zijn huidige persoonlijke welvaart, goede gezondheid en algemene welzijn minder toe aan de effecten van politieke keuzen uit het verleden dan aan zijn eigen kwaliteiten, zijn eigen inzet en natuurlijk ook wat geluk. Het verschil tussen zijn private wealth en de public squalor om hem heen, schrijft hij daarentegen niet aan het eigen gedrag toe maar ziet hij als een gevolg van het falen van de politiek en een tekortschieten van de overheid.

⁸ Een hoge score komt overeen met een hoog onbehagen, een lage score met een laag onbehagen.

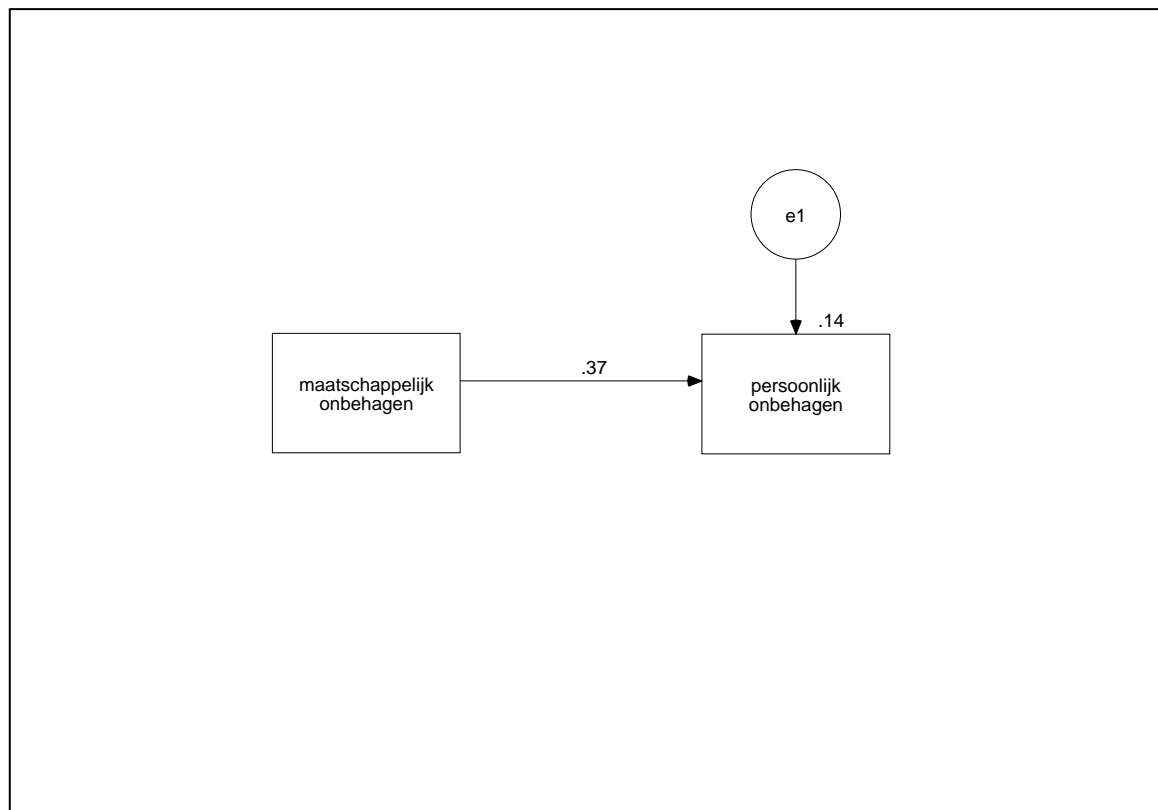
TABEL 5-6: GEMIDDELDE SCORE VAN DE VERSCHILLENDE TOEKOMSTBEELDEN

	N	Mean	Std. Deviation
Negatief economisch toekomstbeeld (0-100)	4593	41.3	19.8
Persoonlijk onbehagen (0-100)	4371	29.3	11.5
Negatief algemeen toekomstbeeld (0-100)	4613	35.7	15.6
Ontevredenheid met leven (0-100)	4437	26.2	12.7
Negatief zelfbeeld (0-100)	4598	26.1	14.3
Maatschappelijk onbehagen (0-100)	4557	55.6	10.7
Anomie (0-100)	4613	42.2	17.3
Onveiligheidsgevoel (0-100)	4628	53.0	18.9
Negatief beheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld (0-100)	4582	56.0	11.2
Negatief onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld (0-100)	4585	71.3	15.4

Het contrast van het maatschappelijk pessimisme met het persoonlijk optimisme vertaalt zich blijkbaar ook in het onderscheid tussen een optimistisch beheersbaar en een pessimistisch onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld. Ook Zaleski (1994: p209) vond dat men vooral optimistisch is over zaken waarvan (men het idee heeft dat) de doelen makkelijker verwezenlijkt konden worden en waar er een grote kans was op een oplossing. Jongvolwassenen blijken in ieder geval optimistischer over de levenskwaliteit (56 op 100) dan over de sociaal-economische maatschappelijke evoluties (71 op 100). We kunnen hieruit afleiden dat men de kans op een positief resultaat hoger inschat met betrekking tot de beheersbare of controleerbare private domeinen, dan met betrekking tot de minder beheersbare publieke domeinen (Zaleski, 1994; Trommsdorf, 1994). Mogelijk is dit evenwel een effect van de vraagstelling omdat in het eerste geval gevraagd wordt of men al dan niet een toename verwacht van negatieve zaken, terwijl in het tweede geval gevraagd wordt of men een stijging of daling verwacht van positieve zaken (Jacobs e.a., 2002).

Concluderend stellen we dat er sprake is van twee dimensies, het persoonlijk en het maatschappelijk onbehagen, die duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Toch dient opgemerkt te worden dat er een samenhang is en dat onzekerheid op het vlak van maatschappelijke toekomst-verwachtingen bij jongeren vaak leidt tot onzekerheid op het vlak van hun eigen levensloop ($\beta=0.37$ - figuur 5-2). Er is een duidelijk verband maar ze zijn niet tot elkaar te herleiden.

FIGUUR 5-2: SAMENHANG TUSSEN MAATSCHAPPELIJK EN PERSOONLIJK ONBEHAGEN

Het persoonlijke onbehagen wordt dus bepaald door zowel het economisch toekomstbeeld (zie eerder) als het maatschappelijk onbehagen. Het maatschappelijk onbehagen gaat bovendien gepaard met pessimistische persoonlijke economische vooruitzichten.

De correlatiematrix laat inderdaad zien dat er een duidelijk verband is tussen het maatschappelijk onbehagen, het persoonlijk onbehagen en het economisch toekomstbeeld. Correlatiecoëfficiënten van 0.35 tot 0.38 geven een sterk verband weer maar betekenen eveneens dat de concepten niet volledig tot elkaar kunnen worden herleid.

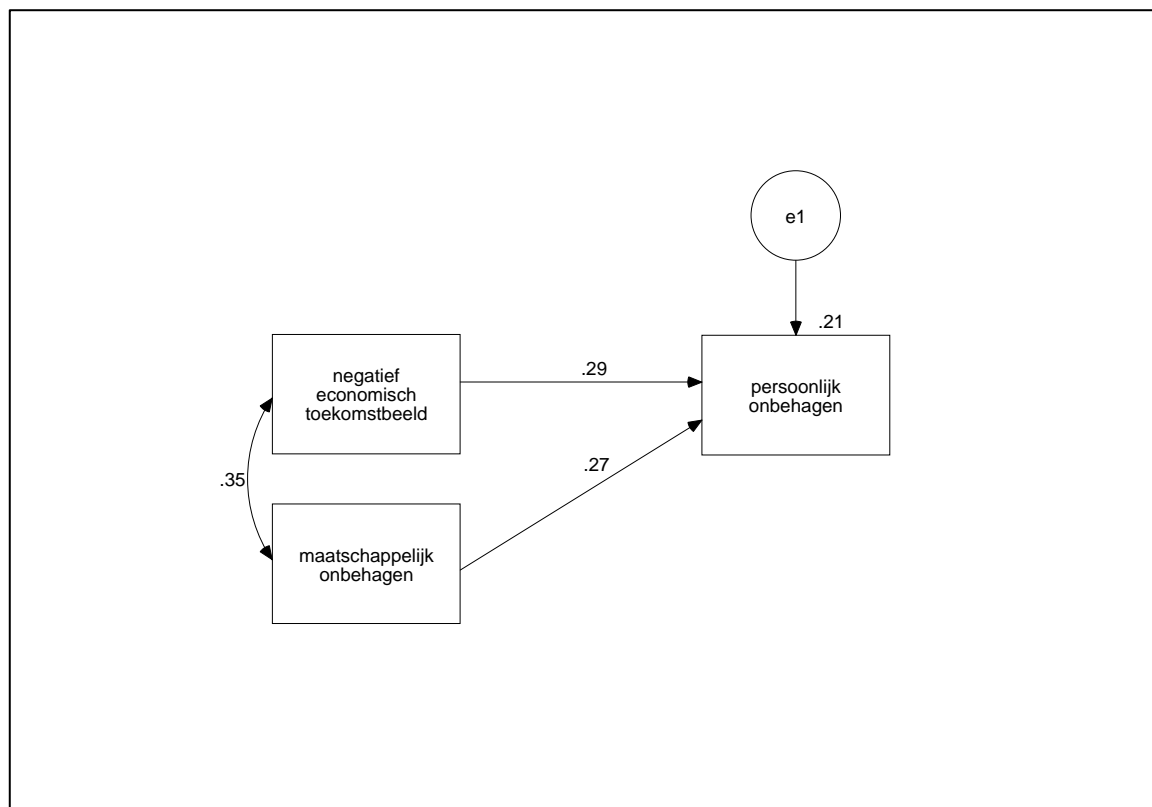
TABEL 5-7: CORRELATIEMATRIX

	Maatschappelijk onbehagen	Persoonlijk onbehagen	Economisch persoonlijk TB
Maatschappelijk onbehagen	1.00		
Persoonlijk onbehagen	0.37	1.00	
Economisch persoonlijk TB	0.35	0.38	1.00

Aangezien deze drie elementen sterk samenhangen zou het kunnen dat de band tussen het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen toe te schrijven is aan het economisch toekomstbeeld. We onderzoeken dus of de vertaling van het maatschappelijk onbehagen naar een onbehagen op persoonlijk vlak te wijten is aan de pessimistische economische vooruitzichten.

De onderstaande figuur toont inderdaad dat het persoonlijk onbehagen van de jongvolwassenen die een pessimistische visie hebben op de maatschappij, zich onveilig en anomisch voelen, voor een stuk verklaard kan worden door hun economisch pessimisme⁹. Toch kan de invloed van het maatschappelijk op het persoonlijk onbehagen niet volledig herleid worden tot het economisch toekomstbeeld.

FIGUUR 5-3: INVLOED VAN ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD EN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN OP PERSOONLIJK ONBEHAGEN

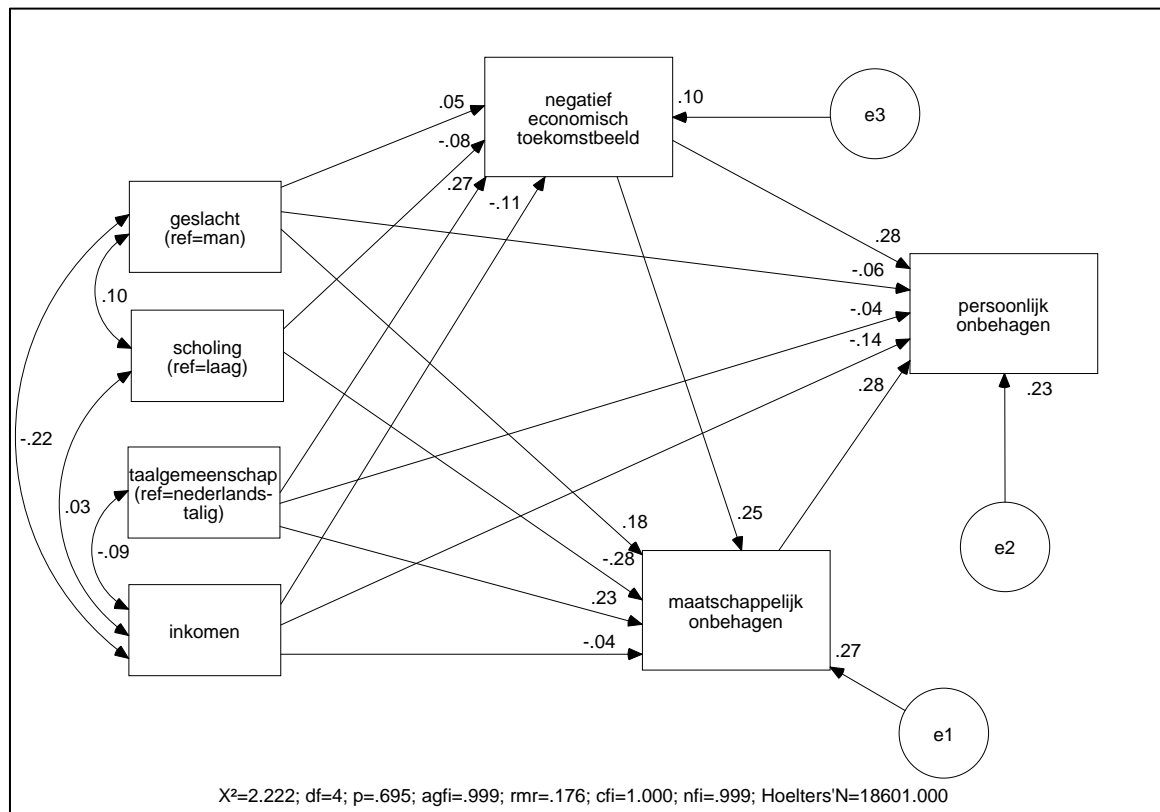

Er zouden dus nog andere gemeenschappelijke achtergrondkenmerken verantwoordelijk kunnen zijn voor dit verband. Dit onderzoeken we met zowel een amosmodel (zie figuur 5-4 en tabel 5-8) als een meervoudige stapsgewijze regressie (zie tabel 9-3).

Eerst bespreken we welke achtergrondkenmerken een invloed hebben op het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen en vervolgens kijken we naar het nettoeffect van het maatschappelijk op het persoonlijk onbehagen, gecontroleerd voor kenmerken waarvan kan worden verwacht dat zij een effect hebben op beide.

⁹ Verband tussen maatschappelijk en persoonlijk onbehagen daalt van 0.37 naar 0.27. Het verband tussen economisch toekomstbeeld en het persoonlijk onbehagen daalt van 0.38 naar 0.29.

FIGUUR 5-4: INVLOED VAN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN OP PERSOONLIJK ONBEHAGEN GECONTROLEERD VOOR ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD EN ACHTERGRONDVARIABLEN

TABEL 5-8: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EN DIRECTE EFFECTEN

Van:	Op: economisch toekomstbeeld		Op: maatschappelijk onbehagen		Op: Persoonlijk onbehagen	
	T	D	T	D	T	D
Inkomen	-0.112	-0.112	-0.065	-0.038	-0.188	-0.139
Taalgemeenschap	0.273	0.273	0.298	0.231	0.116	-0.043
Onderwijsniveau	-0.079	-0.079	-0.303	-0.284	-0.106	0.000
Geslacht	0.047	0.047	0.192	0.181	0.004	-0.062
Economisch toekomstbeeld	--	--	0.243	0.246	0.350	0.280
Maatschappelijk onbehagen	--	--	--	--	0.275	0.276

Het economisch toekomstbeeld heeft een even sterke invloed op zowel het persoonlijk als het maatschappelijk onbehagen¹⁰. Dit geldt echter niet voor de andere determinanten.

In tegenstelling tot wat de literatuur doet vermoeden, zijn mannen en vrouwen op persoonlijk vlak nagenoeg even tevreden (cfr totaal effect) (Schmidt, 1978; Vinken e.a., 2003). Op maatschappelijk vlak daarentegen zijn vrouwen heel wat pessimistischer dan mannen. Ze voelen zich onveiliger, zijn anomischer en schatten de maatschappelijke toekomst negatiever in.

¹⁰ In het amosmodel zijn de effectparameters van het economisch toekomstbeeld op het persoonlijk onbehagen en op het maatschappelijk onbehagen aan elkaar gelijk gesteld. Dit verbeterde de fit van het model significant.

Lageropgeleiden voelen zich op persoonlijk vlak onbehaaglijker dan hogeropgeleiden (zie totaal effect). Dit verband kunnen we echter volledig verklaren doordat lageropgeleiden een sterker maatschappelijk onbehagen hebben. Het maatschappelijk onbehagen van laaggeschoolden ($\beta=-0.28$) wordt nog versterkt doordat zij een negatiever economisch toekomstbeeld hebben (totaal effect=-0.30).

Ook de Franstaligen voelen zich op maatschappelijk vlak onzekerder dan de Nederlandstaligen. Ze voelen zich onveiliger, anomischer en hebben een negatiever beeld van de maatschappelijke toekomst. Dit wordt nog versterkt door hun negatiever economisch beeld. De vaststelling dat Franstaligen zich ook op persoonlijk vlak minder behaaglijk voelen dan Nederlandstaligen (totaal effect=0.12) kan volledig worden verklaard door hun pessimistischer economisch toekomstbeeld en hun maatschappelijk onbehagen (direct effect=-0.04).

In tegenstelling tot het geslacht, het opleidingsniveau en de taalgemeenschap, elementen die hoofdzakelijk het maatschappelijk onbehagen beïnvloeden, heeft het inkomen vooral een invloed op het persoonlijk onbehagen. Jongvolwassenen met een hoger inkomen voelen zich minder onbehaaglijk, ook al omdat ze een positiever economisch toekomstbeeld hebben.

Als we bijkomend, naast het economisch toekomstbeeld, controleren voor al deze socio-demografische variabelen blijft het verband tussen het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen hetzelfde (0.27 à 0.28). De daling van het oorspronkelijke bruto verband tussen het maatschappelijke en het persoonlijke onbehagen (van 0.37 naar 0.28) is dus volledig toe te schrijven aan het economisch toekomstbeeld en niet door de andere gemeenschappelijke achtergrondkenmerken van de jongvolwassenen.

5.5 Consequenties van maatschappelijk en persoonlijk onbehagen

De vraag die ons in deze paragraaf in het bijzonder bezig houdt is of het onbehagen van jongvolwassenen zich ook politiek vertaalt. We onderzoeken dus of en welk aspect van het onbehagen, het economisch toekomstbeeld, het persoonlijk of het maatschappelijk onbehagen, verantwoordelijk is voor de stemintentie van jongvolwassenen en meer bepaald de voorkeur voor extreem-rechtse partijen.

Vooraleer hier op in te gaan, geven we eerst de stemintentie van de jongvolwassenen per taalgemeenschap. Het gaat hier om de stemintentie van jongvolwassenen in het voorjaar van 2004. Zowel in het Franstalig als het Nederlandstalig landsgedeelte bleken de socialistische partijen op dat ogenblik, bij de 18 tot 36-jarigen, de meeste stemmen te halen. Het kartel SPa-Spirit draagt de voorkeur weg van 27% van de Nederlandstalige

respondenten, de PS kan rekenen op de steun van niet minder dan 37%. De tweede grootste partij in het Nederlandstalige gedeelte is het Vlaams Belang (toen nog Vlaams Blok), met een kwart van de stemmen. Het kartel CD&V-NV-A haalt de derde plaats gevolgd door het kartel VLD-Vivant. Groen! bleek de kleinste partij met 9% van de stemmen. In het Franstalig landsgedeelte haalt de MR 30% van de stemmen. Ecolo en CDH halen ongeveer evenveel stemmen en het Front National blijkt de kleinste partij te zijn met 8% van de stemmen.

TABEL 5-9: VERDELING VAN DE STEMINTENTIE

		Percentage
Nederlandstalige respondenten	SP.a-Spirit	27.1
	Vlaams Belang	24.8
	CD&V - NV-A	21.8
	VLD-Vivant	17.7
	groen!	8.6
	Totaal	100.0
Franstalige respondenten	PS	36.7
	MR	29.8
	ecolo	13.1
	CDH	12.1
	FN	8.3
	Totaal	100.0

Uit onderzoek naar de sociaal-demografische kenmerken van het electoraat van extreem-rechtse partijen blijkt dat jongeren (18-24-jarigen), arbeiders en respondenten zonder geloofsovertuiging, na controle voor alle andere achtergrondkenmerken een grotere kans hadden om op het Vlaams Blok te stemmen (Billiet & Loosveldt, 1998). Hogeropgeleiden en kerksen hadden een lagere kans om op deze extreem-rechtse partij te stemmen. Een extreem-rechtse stem en de samenhang met deze achtergrondkenmerken kan begrepen worden vanuit meerdere theorieën: de deprivatietheorie, de detraditionaliseringstheorie en de socialisatie- en cultuurverwervingstheorie. We bespreken ze achtereenvolgens.

5.5.1 Deprivatietheorie

Etnocentrisme of racisme en een extreem-rechtse stem worden dikwijls beschouwd als een gevolg van gevoelens van onbehagen, of van anomie (Scheepers e.a., 1992; Billiet & Loosveldt, 1998; Eisinga e.a., 1999), in de hand gewerkt door verschillende vormen van materiële deprivatie. Het onbehagen wordt dan beschouwd als een gevolg van een zwakke sociaal-economische status (Pred, 1997; Westin, 1998) van een lage status resulterend uit statusverlies (Wimmer, 2000; Verkuyten, 1997)) of van het gevoel dat de eigen status bedreigd is (Grant & Brown, 1995; Oliver & Mendelberg, 2000; Olzak, 1993).

De kernstelling van deze strekking is dat verschillende vormen van materiële of sociaal-economische deprivatie tot een extreem-rechtse stem leiden, en dat doen via het aanzwengelen van onbehagen of van gevoelens van anomie en onveiligheid. In de sociologische literatuur is die redenering dominant. Zij dient verfijnd te worden in het licht van de vaststelling dat we een duidelijk onderscheid moeten maken tussen persoonlijke economische toekomstverwachtingen, persoonlijk onbehagen en maatschappelijk onbehagen. Anomie neemt daarbij een wat bijzondere plaats in omdat het weliswaar het sterkst verband houdt met het maatschappelijke onbehagen, maar toch ook relatief sterk verbonden is met het persoonlijke onbehagen. Strak genomen verwacht men op basis van de deprivatietheorie vooral effecten van het persoonlijke onbehagen en vooral van de economische toekomstverwachting en via die weg ook van het inkomen en de sociaal-economische positie.

Uit de analyses blijkt echter dat het inkomen en het economisch toekomstbeeld slechts zwakke effecten hebben op de stemintentie. Er zijn daarentegen betekenisvolle verschillen wat het onderwijspeil betreft (zie figuur 5-5, 5-6 en tabel 5-10). De voorkeur voor een extreem-rechtse partij is kleiner, deze voor een groene partij groter bij de hogeropgeleiden dan bij de lageropgeleiden. De invloed van het onderwijsniveau op de stemintentie loopt inderdaad via het maatschappelijk onbehagen. Het maatschappelijk onbehagen heeft een zeer sterke invloed op de stemvoorkeur ($\beta=0.33$ op Vlaams Belang; $\beta=0.25$ op FN), in tegenstelling tot het persoonlijke onbehagen (zie tabel 5-10, tabel 5-11 en tabel 5-12). Terwijl het potentiële electoraat van de groene partijen zich het minst onbehaaglijk voelen, voelen de rechtse kiezers zich het meest onbehaaglijk. Dit is een bevestiging van andere onderzoeken bij volwassenen (Elchardus & Pelleriaux, 2002; Elchardus & Smits, 2001) en bij jongeren (Elchardus & Pelleriaux, 2002; Pelleriaux, 2001) die vaststelden dat het maatschappelijk onbehagen een grote impact heeft op de stemintentie. We kunnen de deprivatietheorie dus slechts gedeeltelijk bevestigen, daar dit onbehagen enkel door het scholingsniveau –dat we in feite evengoed kunnen beschouwen als een vorm van socialisatie en niet van deprivatie- wordt beïnvloed en niet door de ‘harde’ economische vormen van achterstelling (zoals een laag inkomen). Enkel het scholingsniveau heeft dus een invloed op de voorkeur voor een extreem-rechtse partij, en deze invloed loopt voor een groot stuk via het maatschappelijk onbehagen¹¹. De extreem-rechtse stemintentie van de lagergeschoolden wordt voor een belangrijk deel verklaard door hun hoger maatschappelijk onbehagen (zie tabel 9-4 en tabel 9-5).

¹¹ Vlaams Belang: Totaal effect=-0.28; direct effect=-0.19; FN: Totaal effect=-0.18; direct effect=-0.10

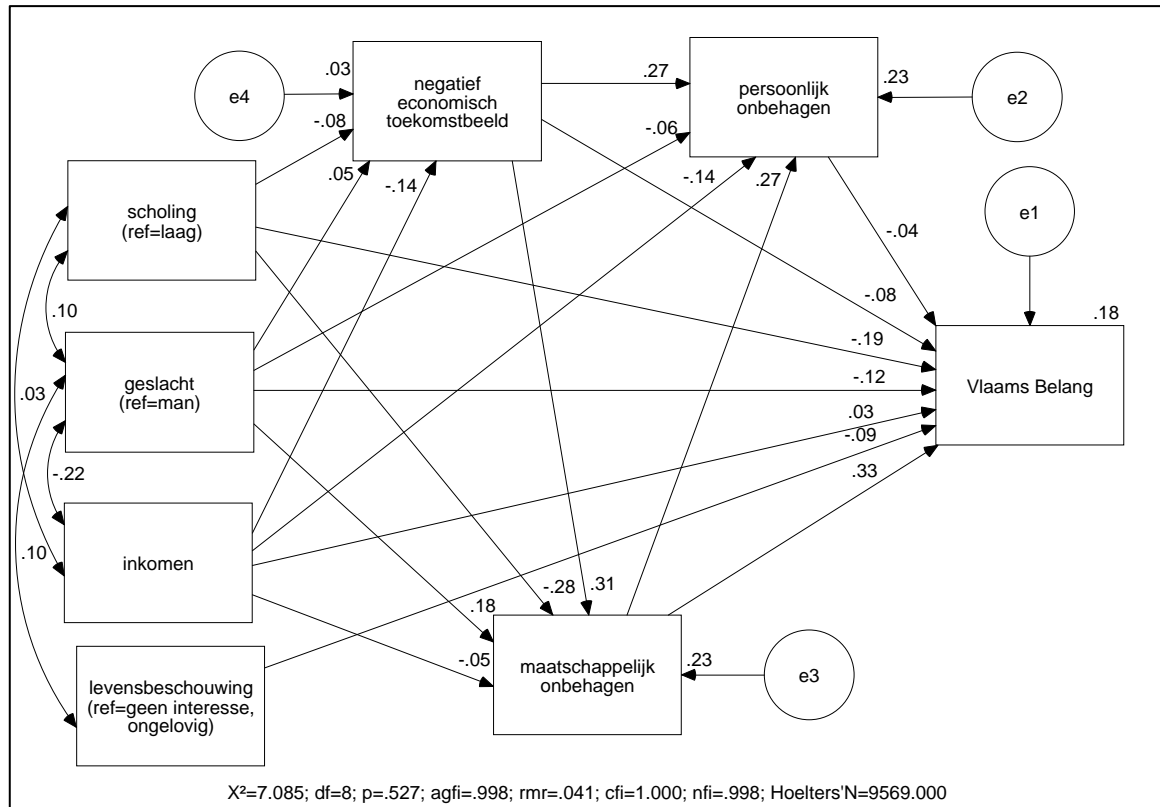
TABEL 5-10: GEMIDDELTE SCORE VAN STEMINTENTIE OP TOEKOMSTBEELDEN, TOEKOMSTVERWACHTINGEN EN ONBEHAGEN

	Economisch toekomstbeeld	Persoonlijk onbehagen	Maatschappelijk onbehagen
Nederlandstalige respondenten			
groen!	37.5	27.9	45.3
CD&V - NV-A	36.5	26.4	49.9
SP.a-Spirit	37.1	28.0	49.6
VLD-Vivant	32.7	25.7	50.2
Vlaams Belang	36.8	28.7	58.2
Totaal	36.2	27.4	51.5
η^2	0.7**	1.1***	11.0***
Franstalige respondenten			
Ecolo	46.8	29.6	53.0
CDH	47.6	31.9	58.3
PS	49.6	31.5	60.6
MR	45.6	28.7	58.3
FN	50.1	33.6	69.1
Totaal	47.8	30.6	59.3
η^2	1.0*	1.9***	8.6***

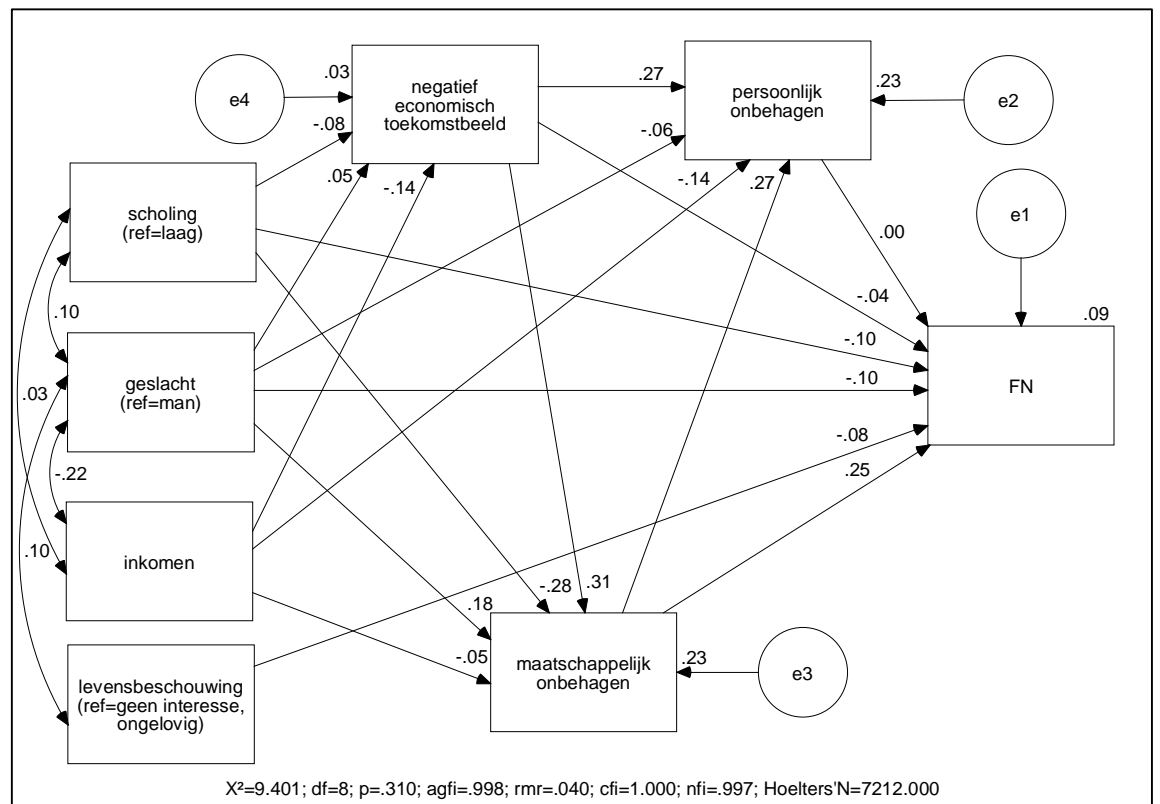
TABEL 5-11: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EN DIRECTE EFFECTEN

Van:	Op: economisch toekomstbeeld		Op: maatschappelijk onbehagen		Op: Persoonlijk onbehagen		Op: Blok	
	T	D	T	D	T	D	T	D
Levensbeschouwing	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	-0.095	-0.095
Onderwijsniveau	-0.081	-0.081	-0.305	-0.285	-0.103	0.000	-0.280	-0.190
Inkomen	-0.138	-0.138	-0.094	-0.052	-0.200	-0.137	0.018	0.030
Geslacht	0.046	0.046	0.191	0.177	0.004	-0.060	-0.064	-0.124
Economisch toekomstbeeld	0.000	0.000	0.307	0.307	0.356	0.275	0.010	-0.076
Maatschappelijk onbehagen	0.000	0.000	0.000	0.000	0.265	0.265	0.318	0.330
Persoonlijk onbehagen	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	-0.044	-0.044

FIGUUR 5-5: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN STEMINTENTIE VOOR VLAAMS BELANG

FIGUUR 5-6: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN STEMINTENTIE VOOR FN

TABEL 5-12: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EN DIRECTE EFFECTEN

Van:	Op: economisch toekomstbeeld		Op: maatschappelijk onbehagen		Op: Persoonlijk onbehagen		Op: FN	
	T	D	T	D	T	D	T	D
Levensbeschouwing	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	-0.076	-0.076
Onderwijsniveau	-0.081	-0.081	-0.305	-0.280	-0.103	0.000	-0.175	-0.103 ¹²
Inkomen	-0.138	-0.138	-0.094	-0.052	-0.200	-0.137	-0.017	0.000
Geslacht	0.046	0.046	0.191	0.177	0.004	-0.060	-0.056	-0.101
Economisch toekomstbeeld	0.000	0.000	0.307	0.307	0.356	0.275	0.033	-0.043
Maatschappelijk onbehagen	0.000	0.000	0.000	0.000	0.265	0.265	0.247	0.247
Persoonlijk onbehagen	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000

Het negatieve economische toekomstbeeld laat zijn invloed op het stemgedrag in belangrijke mate gelden via het maatschappelijke onbehagen, niet via het persoonlijke onbehagen. Die vaststelling wordt niet door de deprivatietheorie verklaard. Los van de verklaring van dat verschijnsel is het wel overduidelijk dat opvattingen over de toestand van de samenleving eerder dan persoonlijke problemen het succes van extreem rechts verklaren. Dat is een belangrijke vaststelling voor de verklaring van het electorale succes van extreem-rechts. Dat succes kan niet zozeer worden toegeschreven aan een vertaling van persoonlijke zorgen in publieke houdingen. Het is in belangrijke mate een vertaling van een (negatieve) visie op de gang van zaken in de samenleving in een politiek standpunt. Dat maatschappelijk onbehagen wordt ten dele, maar niet afdoende verklaard, door economische onzekerheid. Wie zich economisch onzeker voelt valt gemakkelijker ten prooi aan maatschappelijk onbehagen, maar er zijn duidelijk andere bronnen van onbehagen en verzuring. Later in dit rapport gaan we daarnaar op zoek.

5.5.2 Detraditionalisering

Onbehagen wordt eveneens toegeschreven aan zingeingsproblemen (Giddens, 1990; verschillende bijdragen in Heelas e.a., 1996; Elchardus & Siongers, 2001). Deze worden beschouwd als een gevolg van detraditionalisering of van het wegvallen of irrelevant worden van vertrouwde betekenis- en zingeingskaders (Heelas e.a., 1996). Een extreem-rechtse stem zou dan de vertaling zijn van het onbehagen van mensen met zingeingsproblemen. Teruggrijpend naar Durkheim (1925) kan een zingeingsprobleem gedefinieerd worden als de moeilijkheid zin en betekenis te geven aan de beperkingen die inherent zijn aan het leven (Elchardus & Siongers, 2001). Zo'n problemen kunnen opduiken ten gevolge van secularisering of van de groei van levensbeschouwelijke onverschilligheid, als de religieuze en ideologische betekenis-kaders die zin gaven, verdwijnen of verschromen. Zingeingsproblemen hebben in de moderne samenleving echter nog een andere en meer directe bron. De opkomst van het individualisme,

¹² In regressie valt onderwijsniveau op FN volledig weg na controle voor maatschappelijk onbehagen (te wijten aan andere operationalisering van onderwijsniveau)

waarbij individuen geloven dat hun 'zelf' het fundamentele sturende mechanisme van hun leven is, verhoogt het risico dat mensen blind worden voor de invloeden die dat zelf vormen (Elchardus & Lauwers, 2000). In die culturele context dreigt een megalomanie van het zelf, waarbij wordt geloofd dat het zelf zich ongehinderd moet kunnen uiten, wars van conventies, tradities en de anderen. Dit radicale autonomiestreven kan, uiteraard, geen zin geven aan de beperkingen die inherent zijn aan het leven en samenleven. Precies daarom wordt het een bron van onbehagen (Elchardus & Siongers, 2001).

Als indicatoren van detraditionalisering gebruiken we de levensbeschouwing en het autonomiestreven. Voor de levensbeschouwing werd een onderscheid gemaakt tussen kerngelovigen, randgelovigen, twijfelende gelovigen, onverschilligen, ongelovigen en vrijzinnigen. Indien de geschetste theorieën juist zijn, zou levensbeschouwelijke onverschilligheid en een hoge graad van autonomiestreven, gepaard moeten gaan met een hoger onbehagen en hierdoor met een stem voor het Vlaams Blok of het FN. Dat blijkt ook gedeeltelijk het geval te zijn. Alle levensbeschouwelijke groepen, en vooral de duidelijk geëngageerde kerngelovigen en vrijzinnigen, hebben een lagere voorkeur voor een extreem-rechtse partij dan de levensbeschouwelijk onverschilligen. Deze samenhang kan echter niet verklaard worden door hun differentieel onbehagen. In tegenstelling tot de levensbeschouwing gaat een hoge mate van autonomiestreven niet gepaard met een stem voor extreem-rechts (tabel 9-4 en tabel 9-5). De door de detraditionaliseringstheorie geïnspireerde hypothesen worden dus slechts gedeeltelijk bevestigd.

De derde theorie die een extreem-rechtse stem verklaard vanuit cultuursociologisch standpunt komt later aan bod.

6 Wat beïnvloedt het maatschappelijk onbehagen?

Uit het vorige deel is gebleken dat het maatschappelijk onbehagen duidelijke politieke gevolgen heeft. Het is dan ook niet onbelangrijk te onderzoeken welke factoren aanleiding geven tot dit maatschappelijk onbehagen. Volgens Zaleski wordt het maatschappelijk toekomstbeeld en onbehagen gevoed door de huidige ervaring en de situatie waarin mensen zich bevinden maar eveneens door de kennis van en beeldvorming over de wereld. Deze kennis verwerven we o.a. door de media, door wat we lezen en horen, door verhalen die de ronde doen over de toekomstige samenleving (Zaleski e.a., 1994; Culberson & Stempel, 1985). In de vragenlijst peilden we naar de mate waarin een vijftal "verhalen" over de toekomst van de samenleving door de mensen worden geloofd. Het gaat om verhalen die als toekomstvoorspellingen of tijdsdiagnoses circuleren in de wetenschappelijke literatuur, maar die ook in de media geregeld opduiken. Die wetenschappelijke en journalistieke maatschappijdiagnoses en toekomstvoorspellingen werden vertaald in een

eenvoudige, begrijpbare en ook enigszins radicale stellingen en onder die vorm aan de respondenten voorgelegd.

Het eerste verhaal betreft de groei van een competitieve economie en prestatie-maatschappij. Het tweede verhaal is opgebouwd rond het tanende belang van staten, het “einde van de democratie”, en de groeiende invloed van het Europese besluitnameniveau. Het derde verhaal heeft betrekking op de toenemende multiculturaliteit, diversiteit en multi-etnische karakter van de samenleving, waarbij wordt gewezen op het toenemende gevaar voor etnische, culturele en religieuze conflicten. Het vierde verhaal is opgebouwd rond de these van de groeiende culturele globalisering en homogenisering, de “MacDonaldization” van cultuur en levensstijl. Het laatste verhaal, tenslotte, hangt het beeld op van een maatschappij die naar een 24-uren- rond-de-klok-economie evolueert.

Dat het bij de verhalen eigenlijk om gevreesde scenario's gaat, kunnen we afleiden uit Nederlands onderzoek (SCP, 2004). Daaruit blijkt immers dat mensen een ‘samenleving met gevoel voor gemeenschapszin’ het meest waarderen. Het minst populaire scenario was ‘de prestatie-maatschappij’. De door ons voorgelegde scenario's komen overeen met de minst populaire toekomstbeelden. We kunnen er dan ook van uit gaan dat mensen die geloof hechten aan deze scenario's ze eveneens negatief beoordelen en angst hebben dat ze realiteit worden¹³. Zij kunnen, met andere woorden, een verklaring bieden voor het maatschappelijke onbehagen.

De juistheid van de verhalen, als maatschappijdiagnose of toekomstprognose, interesseert ons hier niet. Wat we willen onderzoeken is de mate waarin zij, in een vereenvoudigde, ongenuanceerde vorm verspreid zijn als voorstelling van de maatschappelijke toekomst, alsook welke gevolgen die opvattingen en voorstellingen hebben.

Vooraleer de invloed van de toekomstige maatschappijbeelden op het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen te onderzoeken, geven we eerst een beschrijving van de verschillende verhalen of scenario's (sectie 6.1 tot 6.5).

6.1 Groei van de competitieve economie

Uit het vorige deelrapport is gebleken dat de klassieke arbeidsethiek nog sterk aanwezig is bij jongvolwassenen. Dit uit zich in een grote werkbereidheid en een sterke carrièregerichtheid. Jongvolwassenen kijken uit naar een baan die hen zekerheid en een goed loon kan bieden. Dit is

¹³ Dit geldt echter minder voor het geloof dat de samenleving zal evolueren naar een 24-ureneconomie. Mensen staan hier positief tegenover als ze er zelf voordeel uit kunnen halen (langere openingstijden), maar negatief als het de grens tussen hun werk-tijd en vrije-tijd doet vervagen (Vinken e.a., 2002)

vooral het geval voor mannen. Vrouwen verkiezen een baan die het mogelijk maakt arbeid en gezin te combineren. Flexibiliteit staat enkel op het verlanglijstje van jongeren die zich in de overgangsfase bevinden tussen het afstuderen en het stichten van een gezin. Naarmate jongvolwassenen meer gezinsengagements zijn aangegaan, daalt de bereidheid zich flexibel op te stellen en worden stabiliteit en zekerheid de grote streefdoelen. Van de zogenaamde *flexicurity* waarbij flexibiliteit en zekerheid gecombineerd worden (Sels & Van Hootehem, 2001; Sels e.a., 2001), verwachten jongeren weinig. Over het algemeen zijn jongeren tamelijk optimistisch over hun toekomstige loopbaan.

In maart 2000 nam de Europese Raad in Lissabon een algemene strategie aan om tegen 2010 van Europa 'de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld' te maken 'die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang'¹⁴. Die Lissabonstrategie heeft de vrees voor een asociaal beleid aangewakkerd, waarin flexibiliteit en lifetime employability (inzetbaarheid), in de plaats van lifetime employment centraal staan. De hedendaagse werknemer ziet zich ten gevolge van die strategie geconfronteerd met de eis niet alleen flexibel te zijn, maar ook voortdurend 'employable', wat het permanent realiseren, ontwikkelen en op peil houden van kerncompetenties veronderstelt, om aldus een meerwaarde te creëren voor werknemer en werkgever (Ester & Vinken, 2001; Vinken e.a., 2002).

De discrepantie tussen de geschetste Europese doelstellingen waar flexibiliteit centraal staat en de hoop op een stabiele loopbaan en een vaste job die we bij de jongvolwassenen vaststellen, doet de vraag rijzen hoe en met welke gevoelens de jongvolwassenen de toekomst van de arbeidsmarkt zien. Zal er in hun ogen sprake zijn van verhevigde onderlinge concurrentie tussen werknemers, kan de Belgische arbeidsmarkt de concurrentie met het buitenland nog aan, zal de collegialiteit verminderen, zal de concurrentie zo

¹⁴ De Europese Raad verfijnde die algemene 'Lissabondoelstelling' op haar opeenvolgende bijeenkomsten door op verschillende vlakken, domeingebonden doelstellingen te formuleren (bijvoorbeeld op het vlak van werkgelegenheid, onderwijs). Waar nodig werden de doelstellingen aangevuld. Een scharniermoment was ongetwijfeld de bijeenkomst van de Europese Raad in Göteborg in juni 2001 waar de economische en sociale pijler van de Lissabonstrategie via een strategie voor duurzame ontwikkeling aangevuld werd met een ecologische pijler.

Het afgelopen jaar werd fors aan de Lissabonstrategie gesleuteld in het kader van de tussentijdse evaluatie of 'Mid Term Review'. De start voor het evaluatieproces vond plaats in november 2004. Toen stelde Wim Kok een rapport voor over de Lissabonstrategie aan de Europese Raad. Dit zgn. 'rapport Kok' of 'Kok-rapport' stipt vijf prioritaire domeinen aan waarop de Unie actie moet ondernemen wil het nog iets terechtbrengen van haar ambitie om tegen 2010 de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld te worden : (1) de uitbouw van de kenniseconomie, (2) de vervollediging van de interne markt, (3) de verbetering van het ondernemersklimaat, (4) de hervorming van de arbeidsmarkt, en (5) de duurzaamheid van het milieu.

hard worden dat kleine bedrijven maar moeilijk kunnen overleven, zal de zo gewenste werkzekerheid tot het verleden behoren, zal het noodzakelijk zijn zichzelf constant bij te scholen? Deze vragen staan centraal in het verhaal dat draait rond de competitieve economie en de prestatimaatschappij.

Onderstaande tabel geeft weer dat jongvolwassenen een trend zien naar meer concurrentie op de werkvloer, tussen bedrijven en tussen landen¹⁵.

TABEL 6-1: GROEI VAN DE COMPETITIEVE ECONOMIE (%)

	--	+/-	++
Het zal in de toekomst noodzakelijk zijn zich regelmatig bij te scholen in functie van de job	2.7	17.0	80.2
De invloed van multinationals zal in de toekomst steeds groter worden, de kleine zelfstandigen zullen uit de boot vallen	9.5	21.5	68.9
De concurrentie binnen bedrijven en instellingen zal in de toekomst ten top worden gedreven	8.3	29.1	62.6
De werksituatie van de meerderheid van de Belgen zal in de toekomst alsmaar onzekerder worden	14.2	28.3	57.5
In de toekomst wordt het steeds moeilijker voor de Belgen om aan werk te geraken	19.1	30.3	50.6
Samenhang en solidariteit tussen collega's zullen in de toekomst een zeldzaamheid zijn	30.2	35.2	34.6

Bijna zeventig procent van de jongvolwassenen is van mening dat multinationals in de toekomst steeds meer invloed zullen krijgen, ten koste van de kleine zelfstandigen. 63% verwacht dat de concurrentie binnen bedrijven en instellingen enorm zal toenemen. Dit zou een invloed hebben op de werksituatie van de Belgen. Respectievelijk 58% en 51% zegt dat de werksituatie onzekerder zal worden en dat het steeds moeilijker zal worden om aan werk te geraken. Over de uitspraak dat solidariteit en samenhang tussen collega's een zeldzaamheid zou worden, is er geen eensgezindheid. Een derde van de jongvolwassenen is het hier mee eens, drie op tien verwerpt deze stelling. Tenslotte wordt duidelijk dat vier vijfde van de jongvolwassenen verwacht dat levenslang leren in functie van de job noodzakelijk zal zijn in de toekomst. Grofweg samengevat, blijkt slechts een kleine minderheid te geloven dat het economisch verder kan zoals nu. Een derde twijfelt over het scenario van de competitieve economie en de prestatimaatschappij. De helft tot tachtig procent gelooft dat één of meerdere belangrijke kenmerken van dat maatschappijtype zich onherroepelijk aandient.

Mannen en hogergeschoolden zijn wat geruster in de komende economische veranderingen dan vrouwen en lagergeschoolden die sterker geloven in verhevigde competitie en verhoogde prestatiedruk. Ook Vlamingen zijn van

¹⁵ De schaalwaarden zijn te vinden in het technisch verslag (Smits, 2005)

mening dat het allemaal niet zo'n vaart zal lopen. Walen daarentegen zijn veel pessimistischer. Brusselaars nemen een middenpositie in.

In hoeverre het geschetste (en gevreesde) beeld werkelijkheid wordt is onzeker en, zoals gemeld, ook niet de vraag die hier aan de orde is. Wel kan, in het licht van het grote geloof dat wordt gehecht aan het scenario van een competitiever economie en prestatimaatschappij, even worden gerelativeerd. Men kan bijvoorbeeld vergelijken met het ooit zo rotsvaste geloof in de snelle en onomkeerbare flexibilisering. Een decennium later wordt vastgesteld dat de overgrote meerderheid van de werknemers nog steeds een vast diensverband heeft (Glorieux e.a., 2004; Glorieux e.a., 2005a). Voor wat het geschetste economische scenario betreft, komen beeldvorming en realiteit niet altijd overeen (de Koning e.a., 2003). De aanpassingen van de Lissabonstrategie en het verwerpen van de richtlijn-Bolkestein¹⁶ wijzen er trouwens op dat er heel wat weerstand komt tegen dit scenario en dat een verwezenlijking ervan niet vanzelfsprekend is of zonder slag of stoot zal gaan.

Nolan en Wood (2003) noemen toekomstverkenningen over arbeid daarom ook wel *grand narratives*. Doordat slechts bepaalde verschijnselen onder een vergrootglas worden gelegd, doen bovendien veel van de toekomstverwachtingen overdreven en retorisch aan (SCP, 2004). Ook De Standaard bericht dat het beeld dat onze economie het niet echt goed doet, duidelijk leeft, ondanks een behoorlijke economische groei. Volgens het artikel in die krant zou deze perceptie in de hand gewerkt worden door de media: *“met de regelmaat van een klok lees je berichten over de sluiting van bedrijven of bedrijfsonderdelen, over faillissementen, over de verplaatsing van activiteiten naar lageloonlanden”* (De Ruyter, 2004: p31). Maar nogmaals, de vraag die hier centraal staat betreft niet het realisme van het geschetste scenario, wel de impact ervan op het denken en handelen. Het is duidelijk dat een groot aantal mensen, Walen nog meer dan Vlamingen, vrouwen meer dan mannen en laaggeschoolden meer dan hooggeschoolden, geloven dat we naar een competitieve sterk op prestatie gerichte economie en maatschappij evolueren.

6.2 Toekomst van democratie en natiestaat - Europeanisering

De recente 'nee' stemmen tegen de Europese Grondwet in Frankrijk en Nederland zijn een duidelijk antwoord op de Europeanisering. Na deze 'nee'-stemmen heeft de Europese Raad op 16 juni 2005 in Brussel beslist de

¹⁶ Richtlijn over het vrije verkeer van diensten binnen de Europese Unie. Deze Europese richtlijn zou tot gevolg hebben dat alle diensten binnen het Europa van de 25 voortaan als gewone economische producten worden beschouwd. Dat betekent dat de sociale zekerheidsregels en ook de (veiligheids-) regels voor het uitvoeren van arbeid in gans Europa met elkaar in concurrentie komen. Dit lijkt ook “eerlijker” onder het motto van “concurrentie is gezond”. Maar eigenlijk is het gevaarlijk en brengt het de welvaart in West-Europa in gevaar en helpt het allesbehalve om de welvaart in de Oost-Europese landen op te krikken.

referenda op te schorten en een campagne van 'uitleg en debat' te voeren tot 2007. Om de eurosceptis¹⁷ weg te nemen, is er nood aan het betrekken van de burgers bij het Europese beleid, zo heet het nu (CPB & SCP, 2004).

Er blijkt geen band te zijn tussen de kiezers en europarlementariërs en er is nauwelijks interesse in de Europese besluitvorming. Maar weinig mensen in Europa kennen een europarlementariër bij naam en de opkomst voor de Europese verkiezingen is traditioneel erg laag¹⁸. Uit cijfers van het Europese Bureau voor de Statistiek (Eurostat) blijkt dat maar 49% van de Belgen tevreden is met het functioneren van de Europese democratie. Ook blijkt uit die cijfers dat 49% van de Belgen geen vertrouwen heeft in de Europese Unie. Slechts 57% vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat België lid is van de EU, 58% vindt dat het eigen land voordeel heeft van het lidmaatschap van de EU (eurobarometer 2004) en nog geen kwart (23%) denkt persoonlijk meer voor- dan nadelen te ondervinden van het lidmaatschap van de EU (eurobarometer 58.1 (oktober, november 2002)).

Veel mensen hebben bovendien vragen bij het toewijzen van Belgische bevoegdheden aan de Europese instellingen. De Europese besluitvorming is voor de meeste burgers een 'ver van mijn bed show' en bezorgt maar weinigen een gevoel van betrokkenheid. De meeste mensen houden graag zicht op de politieke beslissingen en willen dit niet uitbesteden aan een ondoorzichtige Europese bureaucratie. Terwijl internationale aangelegenheden¹⁹ op veel steun voor een gemeenschappelijk Europees beleid kunnen rekenen, toont het publiek zich terughoudend waar het gaat om cultuur, justitie, zorg en sociale zekerheid en onderwijs. Uit een opiniepeiling van de Europese commissie blijkt dat slechts 34% van de Belgen vindt dat justitie en gezondheid/sociale zekerheid een taak van de Europese overheid is en 30% van de Belgen heeft een voorkeur voor een verdeling van onderwijsverantwoordelijkheden tussen België en het Europese niveau (Eurobarometer 59.1 (maart-april 2003), rapportage CCEB 2003.4).

Niet alleen met betrekking tot de Europese politiek voelen mensen zich politiek machteloos. Ook op nationaal niveau zijn gevoelens van politieke aliënering, schering en inslag. Uit onderzoek blijkt dat slechts één op tien (zowel bij volwassenen als bij jongeren) in politiek geïnteresseerd is (Siongers & Smits, 2005; Smits, 1998; Smits, 2004; Elchardus e.a., 2001). Zo is slechts 17% van de Vlamingen ervan overtuigd dat "mensen zoals ik wel degelijk invloed hebben op wat de overheid doet". 46% is van mening dat

¹⁷ Eurosceptis kan worden beschouwd als zowel een afwachtende of argwanende houding, alsook een afwijzende houding tegenover de EU en het integratieproces.

¹⁸ In de landen met stemplicht: 45.5% bij de verkiezingen van het Europees Parlement in juni 2004

¹⁹ Buitenlands beleid mbt landen buiten de EU 80%; milieubescherming 65%; immigratiebeleid 62%; toelating van vluchtelingen 65%; defensie 63%; landbouw en visserijbeleid 68%

gaan stemmen geen zin heeft en dat de partijen toch doen wat ze willen (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2002)²⁰.

Rond de toekomst van de politiek vormt zich een verhaal met verschillende ingrediënten: de verschuiving van bevoegdheid naar het Europese niveau, de groei van politieke machteloosheid, “het einde van de democratie”, het wegdeemsteren van de staat of natiestaat, de verpersoonlijking en mediatisering van de politiek, de verloederung van de politieke zeden... In België komt het uit elkaardrijven van de gemeenschappen daar nog bij. We gingen na of die ingrediënten zich in de hoofden van de Belgen inderdaad vermengen tot één verhaal en in welke mate dat verhaal wordt geloofd (zie tabel 6-2).

TABEL 6-2: TOEKOMST VAN DEMOCRATIE EN NATIE/STAAT (%)

	--	+/-	++
Politiek gesjoemel en corruptie zullen altijd blijven bestaan	2.2	11.7	86.1
De gewone man en vrouw zullen in de toekomst steeds minder invloed hebben op de politieke agenda	19.5	37.3	43.1
De internationale politiek zal de nationale politiek in ons land sterk verdringen, met heel wat minder gunstige gevolgen voor ons land	21.2	43.4	35.4
Vlaanderen en Wallonië zullen in de toekomst steeds meer uit elkaar groeien zodat België niet langer kan blijven bestaan	34.8	37.1	28.1
De invloed van Europa zal zo groot worden dat onze nationale en regionale politiek zelf geen beslissingen meer zal kunnen nemen	30.5	42.5	27.0
Politieke partijen zullen in de toekomst niet meer bestaan, alles zal rond personen draaien	49.6	35.2	15.2
In de toekomst zal de werking van het gerecht veel efficiënter verlopen	35.8	50.5	13.7

Meer dan een kwart tot een derde van de respondenten vreest dat de invloed van ons land zal afnemen door de internationalisering en Europeanisering. Respectievelijk 27% en 35% denkt dat de nationale politiek aan belang zal inboeten door de groter wordende invloed van Europa en door de internationale politiek. Meer dan vier op tien (43%) heeft hier echter geen mening over.

Slechts weinigen (2%) zijn er van overtuigd dat politiek gesjoemel en corruptie zullen verdwijnen. 86% denkt dat dit altijd zal blijven bestaan. Over de invloed van de gewone man en vrouw op de politiek, zijn jongvolwassenen het ook eens. 43% is van mening dat ze in de toekomst steeds minder invloed zullen hebben op de politieke agenda. Een vijfde daarentegen denkt dat deze invloed niet zal afnemen. Ook over de werking

²⁰ In de media komt de term ‘politiek’ vaak samen voor met termen als ‘wantrouwen’, ‘pessimisme’, ‘corruptie’, ...

van het gerecht zijn de Belgen niet positief. 14% van hen denkt dat de werking van het gerecht efficiënter zal verlopen in de toekomst. 36% denkt dat dit niet het geval zal zijn. 15% van de jongvolwassenen verwacht dat politieke partijen in de toekomst zullen verdwijnen en dat alles rond personen zal draaien. De helft van de jongvolwassenen is echter van mening dat politieke partijen in de toekomst zullen blijven bestaan. Het uiteenvallen van België lijkt realistisch voor 28% van de jongvolwassen Belgische bevolking. 35% denkt dat België zal blijven bestaan. Er zijn duidelijke regionale verschillen. De Brusselaars zijn er het sterkst van overtuigd dat België zal blijven bestaan, Walen zijn pessimistischer. Een vijfde van de Brusselaars (20.7%) denkt dat België niet langer kan blijven bestaan, tegen meer dan een derde (34.4%) van de Walen. Van de Vlamingen is 26.5% deze mening toegedaan. Uit een opiniepeiling van maart 2005 blijkt dat de Belgen deze evolutie niet op prijs stellen:

Op de vraag: "Moet België, volgens u, één blijven" heeft 87% bevestigend geantwoord en dat percentage was vrijwel hetzelfde in onze drie gewesten. Alhoewel 13% het tegenovergestelde denkt, en dat soms luidruchtig te kennen geeft, mag men toch niet vergeten dat de overgrote meerderheid van onze bevolking de eenheid aankleeft." (Toespraak koning op 175 jaar België, 25 jaar federalisme)

Globaal genomen zijn er dubbel zoveel mensen die een verdere afname van de volkssoevereiniteit verwachten dan er mensen zijn die dat niet verwachten. Over een verdere verschuiving van bevoegdheid naar het Europese niveau, alsook over het verdwijnen van België bestaat grotere verdeeldheid. Het scenario van een verdere afname van volkssoevereiniteit, einde van de natiestaat en verschuiving van bevoegdheid naar het Europese niveau, wordt door ongeveer een derde van de respondenten geloofd.

Tussen de zeven stellingen bestaan positieve relaties: naarmate men minder gunstige politieke evoluties op Belgische niveau verwacht, verwacht min ook een ongunstig effect van de Europeanisering en het uiteenvallen van België.

Wanneer we de schaal als geheel beschouwen, zijn er eveneens regionale verschillen al zijn deze minder groot dan op het item over het voortbestaan van België. Tussen Brussel en Vlaanderen is er geen verschil. Walen daarentegen staan iets negatiever tegenover de politieke evoluties.

De grootste verschillen vinden we echter terug tussen jongvolwassenen met een verschillend onderwijspeil. Hogergeschoolden hebben duidelijk een optimistischer politiek toekomstbeeld dan lageropgeleiden.

6.3 Toekomst van de multiculturele samenleving

Er is al heel wat onderzoek verricht naar de beeldvorming van autochtonen en allochtonen over minderheden. Uit onderzoek bij de ganse Vlaamse volwassen bevolking (18-75 jaar) blijkt dat bij een niet onbelangrijke minderheid van de Vlamingen heel wat etnocentrische denkbeelden leven, en

dat dit relatief stabiel bleef tussen 1991 en 1999 (Coffé e.a., 2002). Zo is in 2001 28% van de Vlamingen van mening dat België nooit gastarbeiders had mogen binnenlaten. Ongeveer even omvangrijk (27% in 2001 en 2001) is de groep die van mening is dat ‘migranten over het algemeen niet te vertrouwen zijn’. Deze negatieve houding ten opzichte van migranten blijkt sterk samen te hangen met de ervaring zich bedreigd te voelen door de aanwezigheid van etnische minderheden. Respectievelijk 27% (in 2001) en 34% van de Vlamingen meent dat de werkgelegenheid en de culturele eigenheid bedreigd wordt door migranten. Meer dan de helft van de Vlamingen beaamt de stelling dat migranten profiteren van de sociale zekerheid. Hiertegenover staat dat ongeveer even veel Vlamingen positief staan tegenover migranten. Zij vinden moslimgezinnen gastvrij en zegt dat Turken en Marokkanen vriendelijk zijn als men ze beter leert kennen. Inburgering en aanpassing zijn echter wel sleutelwoorden. 86% (2002) van de Vlamingen is van mening dat migranten zich moeten aanpassen ‘aan onze cultuur en gebruiken’ (Meuleman & Billiet, 2003)²¹.

In dit onderzoek peilden we naar verwachtingen met betrekking tot de ontwikkeling van etnische diversiteit en vooral naar de verwachtingen met betrekking tot het conflictpotentieel van die groeiende diversiteit. De kern van het getoetste verhaal is de stelling, zoals onder meer verwoord door Huntington, dat het multi-etnische karakter van de samenleving het risico op (gewelddadig) cultureel en religieus conflict verhoogt.

TABEL 6-3: TOEKOMST VAN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING (%)

	(helemaal) oneens	Tussen beide	(helemaal) eens
Racisme zal in de toekomst alsmaar blijven groeien	20.5	32.8	46.7
De onverdraagzaamheid tussen de verschillende volkeren zal in de toekomst alleen maar toenemen	20.2	35.3	44.5
Racisme zal er in de toekomst voor zorgen dat de verschillende volkeren nog maar weinig van elkaar willen weten	27.6	39.0	33.4
In de toekomst zal onze bevolking zich steeds meer openstellen om met mensen van andere culturen om te gaan	24.4	45.3	30.3
In plaats van racistische uitspraken te doen zullen de Belgen in de toekomst juist veel meer contact zoeken met andere nationaliteiten	31.7	45.1	23.3
	Heel vreedzaam/beetje gespannen zal zijn	Erg gespannen zal zijn	Zal gekenmerkt zijn door veel tot gewelddadige conflicten
Ik denk dat binnen 20 jaar in de Europese landen de relatie tussen moslims en Europeanen ...	35.9	19.8	44.4

²¹ Uit de search op mediargus blijkt dat de termen ‘migranten’, ‘moslims’ en ‘islam’ vaak samen voorkomen met ‘conflict’, ‘onveiligheid’ en ‘samenlevingsproblemen’.

Uit de cijfers blijkt inderdaad dat ongeveer 45% van de jongvolwassenen van mening is dat het racisme in de toekomst alsmaar zal blijven groeien en dat de onverdraagzaamheid tussen de verschillende volkeren alleen maar zal toenemen. Een even groot aantal denkt dat binnen twintig jaar de relatie tussen moslims en Europeanen in de Europese landen gekenmerkt zal worden door veelvuldige (gewelddadige) conflicten. Meer dan vier op de tien jongvolwassenen hebben dus een heel pessimistische kijk op de toekomst van de multiculturele samenleving. Een derde denkt dat racisme er in de toekomst voor zal zorgen dat verschillende volkeren nog maar weinig van elkaar willen weten en dat Belgen geen contact meer zullen zoeken met andere nationaliteiten. Een kwart is echter van mening dat de bevolking zich steeds meer zal openstellen om met mensen van andere culturen om te gaan. Ook Nederlands onderzoek bevestigt dat een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking beduidende negatieve maatschappelijke gevolgen toekent aan de aanwezigheid en instroom van minderheden in de toekomst (SCP, 2004).

Terwijl lagergeschoolden verwachten dat het ethnocentrisme of racisme in de toekomst zal toenemen, zijn hogergeschoolden van mening dat het niet zo'n vaart zal lopen. Ook hier zijn er regionale verschillen in die zin dat Vlamingen zich van Walen en Brusselaars onderscheiden. Vlamingen zijn pessimistischer en verwachten eerder dan Walen en Brusselaars dat de multiculturele samenleving conflictueuzer zal worden.

6.4 Culturele homogenisering

Het groeiende belang van transnationale contacten, technologische innovaties en economische concurrentie hebben de globale economie- en de cultuurstromen versneld en intensiever gemaakt. Als een gevolg daarvan bieden multimedia en multinationals wereldwijd consumenten culturele producten zoals films, muziek, kleding, etenswaren, ... aan. Mensen zijn daardoor wereldwijd in staat om naar dezelfde wereldberoemde popartiesten te luisteren, dezelfde Hollywoodfilms te bekijken, dezelfde kleding te dragen, dezelfde gerechten te eten, ...

De wereld verMcDonaldisiert, aldus de Amerikaanse socioloog George Ritzer. De vier uitgangspunten van fast foodbedrijf McDonalds - efficiëntie, berekenbaarheid, voorspelbaarheid en controle - vinden volgens Ritzer niet alleen hun weg in het bedrijfsleven, maar ook in het onderwijs, de wetenschap, de sport, het entertainment, de media en de gezondheidszorg. Ritzer ziet -onder verwijzing naar Max Weber's formele rationaliteit- McDonalds als icoon van de opmars van de standaardisering en eenzijdige aandacht voor kwantitatieve aspecten:

...McDonaldization,...is the process by which the principles of the fast-food restaurant are coming to dominate more and more sectors of American society as well as of the rest of the world. (Ritzer, 1993:1)

De auteurs van deze strekking benadrukken de negatieve gevolgen van globalisering, namelijk dat verschillende culturen wereldwijd naar elkaar toegroeien, met een globale standaardisering en homogenisering voor gevolg. Zij verwachten dat mensen hetzelfde soort gerechten en snacks eten en hetzelfde soort dranken drinken, dat ze steeds hetzelfde soort kleren dragen, dezelfde boeken en kranten lezen, naar dezelfde films kijken en naar dezelfde muziek luisteren én dat daardoor de eigen cultuur verloren gaat.

Andere auteurs nuanceren dat beeld en benadrukken de positieve kanten van het proces van culturele globalisering (van de Kamp, 2005). Mensen zijn immers ook geïnteresseerd in de lokale cultuur die specifiek is voor het land of de regio waarin zij leven. Zij consumeren dus zowel globale als lokale cultuur. Verschillende culturele stijlen en vormen van beide culturen worden samengevoegd om alzo nieuwe producten te creëren. Globalisering en globale cultuur worden daarom niet alleen bekeken als een economisch fenomeen maar vooral ook als een cultureel en sociaal proces. Ook de dominante culturen worden bovendien beïnvloed door de lokale aanpassingen van door hen geëxporteerde producten. Verschillende culturen overlappen en mengen (Haanerz, 1990). De Swaan (1995) spreekt in dat verband van lokale heterogenisering en globale homogenisering. In een groot aantal plaatsen neemt de diversiteit aan producten immers toe, maar tegelijkertijd komt dit aanbod echter steeds meer overeen van plaats tot plaats. Kleine nationale culturen zijn echter door hun grootte meer afhankelijk van goederen en regionale of globale centra.

We hebben gepoogd die stellingen in vereenvoudigde vorm aan de respondenten voor te leggen.

TABEL 6-4: CULTURELE HOMOGENISERING (%)

	--	+/-	++
Door de gecommercialiseerde wereldcultuur maken we kennis met vele nieuwe dingen (voeding, muziek, ...) uit andere culturen	4.3	20.8	75.0
Het opduiken van McDonalds en Coca-Cola op de meest afgelegen plaatsen, leidt ertoe dat de lokale bevolking haar eigen producten niet meer verkocht krijgt	32.1	31.0	36.8
Onze voeding, onze kleding, onze cultuur (muziek), ons amusement (van bioscoop tot pretpark), kortom alles	34.0	32.4	33.5

wordt overal hetzelfde			
Het onderscheid tussen landen zal in het toekomstige Europa vervagen	33.8	38.7	27.5
Van Azië tot Amerika, in de toekomst loopt iedereen met dezelfde soort kleren rond	67.3	21.5	11.2
De eetgewoonten van de mensen zullen in de toekomst zodanig veranderen dat ze overal hetzelfde zullen zijn	61.8	27.1	11.1

Daaruit blijkt dat de de stelling van een globale homogenisering niet veel aanhang heeft. Hoewel een derde van de jongvolwassenen beweert dat “onze voeding, onze kleding, onze cultuur, ons amusement, kortom alles, overal hetzelfde wordt”, is slechts één op tien jongeren ervan overtuigd dat in de toekomst iedereen met dezelfde kleren rondloopt en dat de eetgewoonten overal hetzelfde zullen zijn. Drie kwart staat zelfs positief tegenover een gecommmercialiseerde wereldcultuur die ervoor zorgt dat we kennis maken met vele nieuwe dingen uit andere culturen. Over de gevolgen van de McDonaldization is men sceptisch. Meer dan een derde van de jongvolwassenen is van mening dat dit ertoe leidt dat de lokale bevolking haar eigen producten niet meer verkocht krijgt. 32% daarentegen is het hier niet mee eens. Ook over de stelling dat het onderscheid tussen landen in het toekomstige Europa zal vervagen, zijn de meningen verdeeld. 28% gaat akkoord met deze uitspraak, 34% is het er niet mee eens. Slechts 11% gelooft dat de eetgewoonten zich globaal zullen standaardiseren. 68% verwerpt die stelling.

6.5 Groei van de 24-uursmaatschappij

In verschillende landen woedt al geruime tijd discussie over de tijdsordening. Een aantal auteurs en vertegenwoordigers van belangengroepen voorspellen of pleiten voor een 24-urensamenleving waarin winkels en diensten tijdens een groter aantal uren en dagen zouden toegankelijk zijn. Tijdsbudgetenquêtes stellen vooralsnog nog steeds vast dat onze uurregeling nog sterk door collectieve ritmen wordt bepaald en nog heel ver van een 24-ureneconomie verwijderd is (Glorieux e.a., 2004; Glorieux e.a., 2005b; Glorieux & Vandeweyer, 2003). Ook de toekomstige ontwikkelingen zijn niet zo duidelijk. Er zijn immers voor- en tegenstanders. De vakbonden en UNIZO, de belangenvereniging van kleine en middelgrote ondernemingen, willen vechten voor het behoud van de zondagsrust voor zelfstandigen en werknemers. Als het wettelijk mogelijk wordt om de winkel hele zondagen open te houden, zullen alle winkels moeten volgen om niet ten onder te gaan aan de concurrentie. Er groeit een weerstand tegen de verbroekeling van de vertrouwde tijdsindeling (zie Breedveld, 1999, voor een overzicht). De voorstanders weerleggen dit. Paul De Grauwe, professor economie aan de Leuvense universiteit en voormalig VLD-senator: “Het belangrijkste voordeel van soepelere openingsuren is het gemak voor de consument. Maar het zal

ook een extra stimulans betekenen voor de tewerkstelling, en werknemers zullen er financieel beter van worden: soepelere openingsuren zijn dikwijls overuren, en die worden dubbel betaald.” (Telesaurus, 2005). Volgens Paul De Grauwe zullen soepelere openingstijden er komen. Jonge mensen hebben immers andere gewoonten, en voor hen zijn soepelere openingstijden onontbeerlijk.

Ook uit ons onderzoek blijkt dat jongvolwassenen onze samenleving zien evolueren naar een 24-uurseconomie waarbij economische en vrijetijdsactiviteiten zich onafhankelijk maken van traditionele dag-, nacht- en weekendritmes en -rituelen.

Uit Nederlands onderzoek blijkt dat jongvolwassenen neutraal tot vrij negatief staan tegenover deze ontwikkelingen. Met name over het verdwijnen van de zondagsrust en het vervagen van tijdsgrenzen tussen de levensdomeinen is men gemiddeld genomen negatief. Het lijkt er al met al allerm minst op dat de jongvolwassenen de 24-uurssamenleving met al zijn consequenties verwelkomen. Beter beschikbare diensten en voorzieningen zijn wel welkom, het eroderen van collectieve en individuele ritmes niet (Vinken e.a., 2002).

TABEL 6-5: 24-UURSECONOMIE / FLEXIBELE SAMENLEVING (%)

	(sterk) afnemen	Gelijk blijven	(sterk) toenemen
Het aantal winkels dat dag en nacht open is	8.4	24.0	67.6
Het aantal Belgen dat in het buitenland werkt	4.4	38.1	57.5
Het gebruik van producten uit de biologische landbouw	10.7	32.2	57.1
Flexibele jobs	13.1	30.3	56.6
Carpoolen	8.6	44.2	47.1
Het aantal vrijetijdsvoorzieningen (sportclubs, musea, zwembaden, ...) dat dag en nacht open is	17.1	46.3	36.6
Het aantal diensten (gemeentediensten, bibliotheken, post,...) dat op elk moment van de dag beschikbaar is	24.3	43.8	31.9

Meer dan twee derde van de jongvolwassenen verwacht dat het aantal winkels dat dag en nacht open zal zijn in de toekomst zal toenemen. Volgens een derde zou eveneens het aantal vrijetijdsvoorzieningen dat dag en nacht open is en het aantal diensten dat beschikbaar is op elk moment van de dag toenemen. Hiermee samenhangend, verwacht 57% dat het aantal flexibele jobs mee zal stijgen.

Niet alleen van de tijdsregeling verwacht men meer flexibiliteit, ook de ruimtelijke flexibiliteit zou toenemen. Zo stelt 58% dat het aantal Belgen dat in het buitenland werkt zal toenemen.

Ook het gedrag van de mensen zal zich aanpassen aan de omstandigheden. Zo beweert 57% dat het gebruik van producten uit de biologische landbouw zal toenemen en 47% rapporteert een toename van het carpoolen.

Vrouwen zien de samenleving in mindere mate evolueren naar een 24-uurs- en flexibele maatschappij dan mannen. Hogeropgeleiden daarentegen zien deze evolutie eerder voor werkelijk aan dan lageropgeleiden. De regionale verschillen zijn te herleiden tot het verschil tussen Wallonië enerzijds en Brussel en Vlaanderen anderzijds. Walen zien de maatschappij in mindere mate evolueren naar een flexibele en 24-urenmaatschappij dan Vlamingen en Brusselaars.

6.6 De post-welvaartsstaat

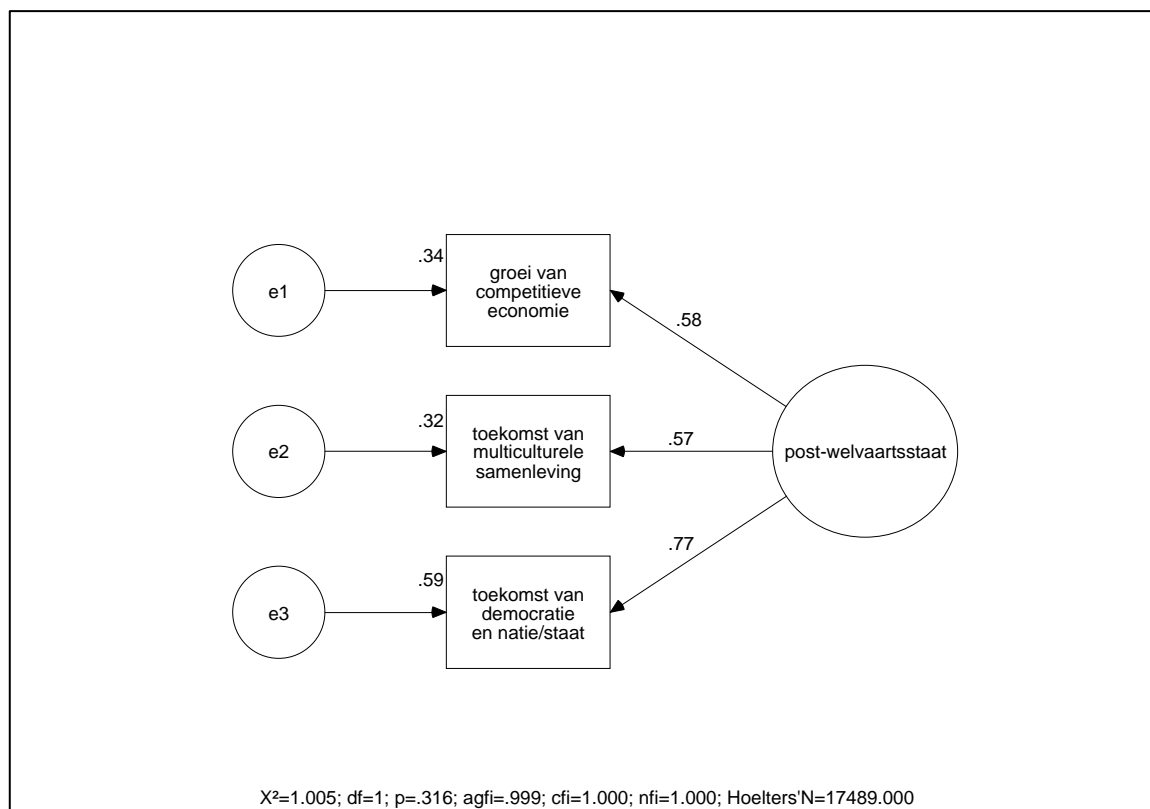
Het zal niemand verbazen dat er onderlinge verbanden bestaan tussen de vijf besproken scenario's. Om een eventueel onderliggend concept in de maatschappelijke scenario's te ontdekken, voerden we een hoofdcomponentenanalyse en een confirmatorische factoranalyse uit op de vijf schalen. Dit levert één dimensie op met drie van de vijf toekomstscenario's (tabel 6-6 en figuur 6-1)²². Het geloof in de groei van een competitieve economie, in de afname van de volkssouvereiniteit en het verdwijnen van de staat en het geloof in de groei van een gewelddadige, conflictueuze multiculturele samenleving, hangen onderling nauw samen. Wie in één van die toekomstscenario's gelooft, heeft ook veel kans de andere plausibel te achten. Het geloof (of ongeloof) in de groei van de 24-ureneconomie en de globale homogenisering van levensstijl, staan daar los van. We laten die verder buiten beschouwing en spitsen de aandacht toe op het scenario dat de toekomst van de samenleving ziet als gekenmerkt door een meer competitieve economie, een grotere nadruk op prestatie, een toename van politieke machteloosheid, een verdwijnen van de staat, een belangrijker worden van de supranationale beleidsniveaus, een toename van onverdraagzaamheid en racisme en van etnische, culturele en religieuze conflicten. Het opmerkelijke is dat dit beeld een samenhang vertoont. Bij een niet onbelangrijk aantal mensen bestaat het als een verhaal dat de toekomst van de samenleving schetst. Het is duidelijk, en dat blijkt ook uit het onderzoek van het Nederlandse Sociaal Cultureel Planbureau, dat het om een gevreesd toekomstscenario gaat. We zullen het de post-welvaartsstaat noemen.

TABEL 6-6: TWEEDE-ORDE HOOFDCOMPONENTENANALYSE OP TOEKOMSTVERWACHTINGEN

	factorlading
Groei van competitieve economie (somschaal 0-100)	0.75
Toekomst van democratie en natie/staat (somschaal 0-100)	0.82
Toekomst van de multiculturele samenleving (somschaal 0-100)	0.76
Eigenwaarde	1.82
R ²	60.5

²² 24-uursamenleving en culturele homogenisering laden niet op de dimensie

FIGUUR 6-1: CONFIRMATORISCHE FACTORANALYSE OP DE GEVREESDE TOEKOMSTSCENARIO'S

7 Beelden van de toekomstige samenleving

We gaan nu in op de gevolgen (sectie 7.1) en de oorzaken (sectie 7.2) van de maatschappelijke scenario's, meer bepaald van het beeld van de post-welvaartsstaat.

7.1 Invloed van de post-welvaartsstaat op het maatschappelijk onbehagen

De correlatiematrix (tabel 7-1) laat zien dat er een duidelijk en bijzonder sterk verband is tussen het geloof in de scenario's (en de metafactor voor de post-welvaartstaat) en dus in de verhalen die in de samenleving circuleren enerzijds, het maatschappelijk onbehagen anderzijds ($r=0.60$). Tussen de scenario's en het persoonlijke onbehagen is de relatie ook betrekkelijk sterk ($r=0.23$).

TABEL 7-1: CORRELATIE TUSSEN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN EN SCENARIO'S

	Maatschappelijk onbehagen	Persoonlijk onbehagen	groei van competitieve economie	toekomst van democratie en natie/staat	Toekomst van de multi-culturele samenleving	culturele homogenisering	groei van 24-uren economie	Post-welvaartsstaat
Maatschappelijk onbehagen	1.00							
Persoonlijk onbehagen	0.37	1.00						
Groei van competitieve econ.	0.52	0.26	1.00					
Neg. toekomst van democratie en natie/staat	0.44	0.15	0.44	1.00				
Toekomst van de multi-culturele samenleving	0.42	0.13	0.33	0.44	1.00			
Culturele homogenisering	0.18	0.11	0.18	0.15	0.00	1.00		
Groei van 24-uren economie	-0.24	-0.14	-0.14	-0.09	-0.18	0.00	1.00	
Post-welvaartsstaat	0.60	0.23	0.78	0.77	0.79	0.14	-0.19	1.00

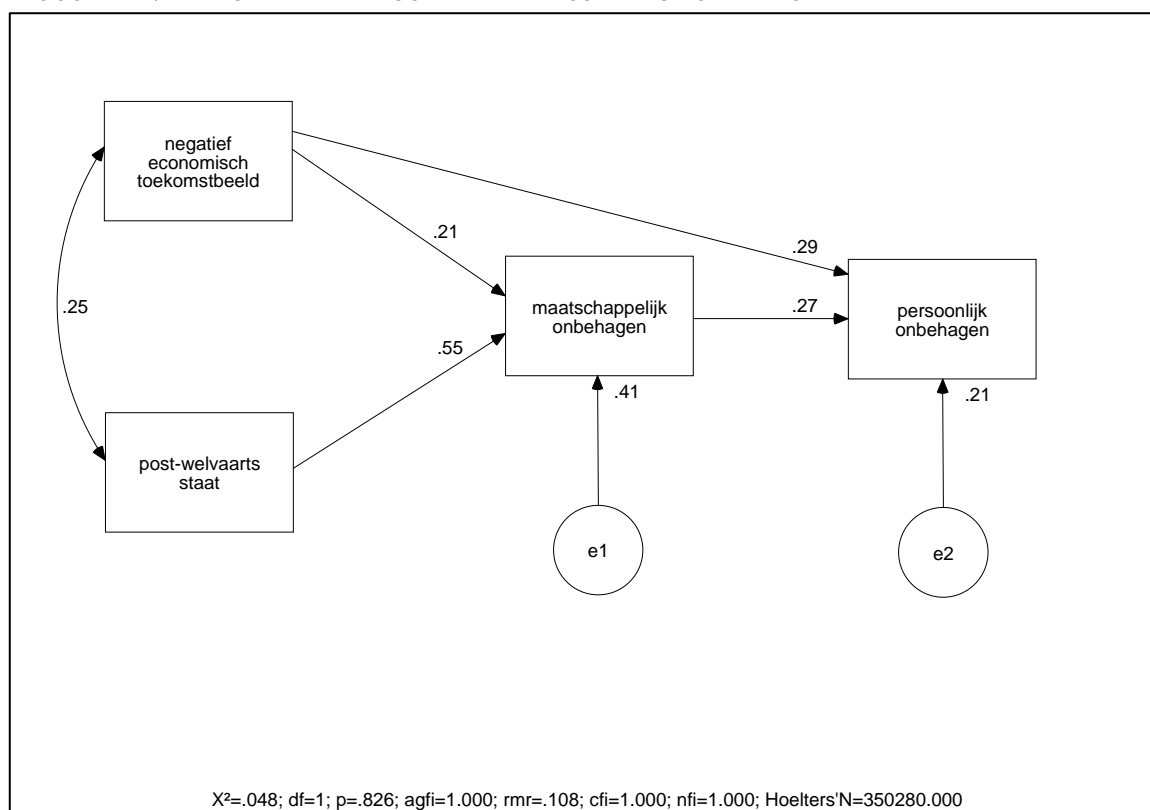
Het onbehagen wordt weliswaar niet door alle aspecten van de post-welvaartsstaat in even sterke mate beïnvloed. Zowel het persoonlijk als het maatschappelijk onbehagen wordt het sterkst beïnvloed door de verwachting dat de economie competitiever zal worden. Het zo dikwijls naar voorgeschoven beeld van een economie die competitiever en een maatschappij die meer prestatiegericht moet worden, blijkt een belangrijke covariant en waarschijnlijk oorzaak van onbehagen. Het lijkt, met andere woorden, plausibel dat de pleitbezorgers van dat verhaal de samenleving zuur hebben gepraat. De toekomstbeelden worden eveneens sterk bepaald door een pessimistische visie op de democratie en natie/staat en op de multiculturele samenleving. De culturele homogenisering is in mindere mate een zorg van de jongvolwassenen. Er is een verband met het persoonlijk en maatschappelijk onbehagen maar dit is veel minder sterk in vergelijking met de andere scenario's. Jongvolwassenen die verwachten dat een 24-urseeconomie werkelijkheid zal worden, voelen zich minder onbehaaglijk. Dit geldt voor zowel het maatschappelijk als het persoonlijk onbehagen, al is het verband met het maatschappelijk onbehagen sterker. Dit bevestigt het reeds geschetste beeld dat jongvolwassenen niet negatief staan tegenover alle aspecten van dit scenario.

Het geloof in deze sombere voorspellingen over wat er in de samenleving allemaal staat te gebeuren, werkt het maatschappelijk en persoonlijk onbehagen in de hand (zie figuur 7-1 en tabel 7-2). Doemscenario's zoals de toename van de competitie op de arbeidsmarkt, een beleid waar de mensen zelf geen vat meer op hebben en een samenleving waar conflicten en onverdraagzaamheid tussen culturen gemeengoed zijn, wakkeren het maatschappelijk (totaal effect=0.55) en persoonlijk onbehagen (totaal effect=0.15) aan. De scenario's en meer bepaald het geloof in een

conflictueuze post-welvaartsstaat, beïnvloeden vooral het maatschappelijke onbehagen. De samenhang van de scenario's met het persoonlijke onbehagen kan volkomen worden verklaard door het effect van het maatschappelijk op het persoonlijk onbehagen (β van 0.22 naar 0.01 in stapsgewijze regressie zie tabel 9-7; enkel indirect effect van 0.15 in amos)²³.

Ook als we rekening houden met de achtergrondkenmerken van de respondenten blijft het verband tussen de scenario's en het maatschappelijke onbehagen bestaan (van 0.60 naar 0.53)²⁴ (zie tabel 9-6).

FIGUUR 7-1: INVLOED VAN DE POST-WELVAARTSSTAAT OP ONBEHAGEN

TABEL 7-2: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EN DIRECTE EFFECTEN

Van:	Op: maatschappelijk onbehagen		Op: Persoonlijk onbehagen	
	T	D	T	D
Post-welvaartsstaat	0.551	0.551	0.148	0.000
Economisch toekomstbeeld	0.213	0.213	0.347	0.290
Maatschappelijk onbehagen	0.000	0.000	0.269	0.269

²³ De invloed van het economisch toekomstbeeld daarentegen op het persoonlijk onbehagen wordt bijna niet verklaard door het maatschappelijk onbehagen (totaal effect=0.35; direct effect=0.19).

²⁴ Ook het verband tussen de post-welvaartsstaat en het persoonlijk onbehagen blijft bestaan na controle voor alleen de achtergrondvariabelen, niet voor het maatschappelijk onbehagen (effect van 0.23 naar 0.22) (zie Tabel 9-7)

7.2 Wie zijn de dragers van het pessimisme?

We weten nu dat de verhalen over de toekomstige samenleving of *grand narratives* een sterke invloed hebben op het maatschappelijke onbehagen (totaal effect=0.55) en onrechtstreeks ook op het persoonlijke onbehagen (totaal effect=0.15). Het is dus belangrijk inzicht te krijgen in de omstandigheden die mensen vatbaar maken voor die verhalen. Daarin kan de huidige situatie en ervaring van mensen een rol spelen, maar deze verhalen kunnen eveneens aangezwengeld worden door communicatie, zowel face-to-face als via de massamedia (Zaleski e.a., 1994; Elchardus, e.a., 2005, Elchardus, 2002). Ook Culbertson & Stempel (1985) trachten in hun onderzoek een verklaring te geven voor het “grass is greener in my own yard”-fenomeen²⁵ op basis van de “media malaise”. Ze stellen vast dat de media vooral nadruk leggen op nieuws van schandalen, conflicten en mislukkingen en dat burgers op de media vertrouwen om een beeld van de maatschappij te vormen. Voor een beeld van de eigen toekomst daarentegen, maakt men vooreerst gebruik van persoonlijke ervaringen. Ook uit gesprekken met jongeren stelde Arnett (2000) vast dat er aanwijzingen zijn voor negatieve effecten van de media. Met dit “mean world syndrome” wordt verwezen naar de *cultivation*-hypothese dat tv kijken de manier waarop mensen de samenleving rondom hen bekijken verstoort (Gerbner & Gross, 1976): “television viewing cultivates a complex of outlooks which includes an exaggerated sense of victimization, gloom, apprehension, insecurity, anxiety and mistrust” (Shanahan & Morgan, 1999: 55). Gerbner e.a. (1986) stellen dat tv-kijkers ervan overtuigd zijn dat zij in een onveilige en bedreigende wereld leven, omdat zij voortdurend overspoeld worden door berichten over en beelden van geweld en criminaliteit. Andere studies vinden niet zozeer een verband tussen de hoeveelheid televisiekijken en attitudes (Jacobs, e.a., 2003), maar wel tussen media- en programmavoorkeur. Zij stellen vast dat mensen met een eerder populaire mediavoorkeur de wereld makkelijk percipiëren als gevaarlijk, gewelddadig en crimineel dan mensen met een elitaire mediavoorkeur (Elchardus & Siongers, 2003); Meuleman & Billiet, 2003; Elchardus & Smits, 2003; Elchardus e.a., 2003; Smits, 2004). Een verband tussen maatschappelijk onbehagen en mediavoorkeur werd ook al eerder vastgesteld (Elchardus & Smits, 2002; Elchardus & Pelleriaux, 2002; Elchardus & Siongers, 2003).

In de volgende analyse gaan we dan ook op zoek naar wie de dragers zijn van de post-welvaartsstaat. Zijn persoonlijke kenmerken belangrijk en/of speelt

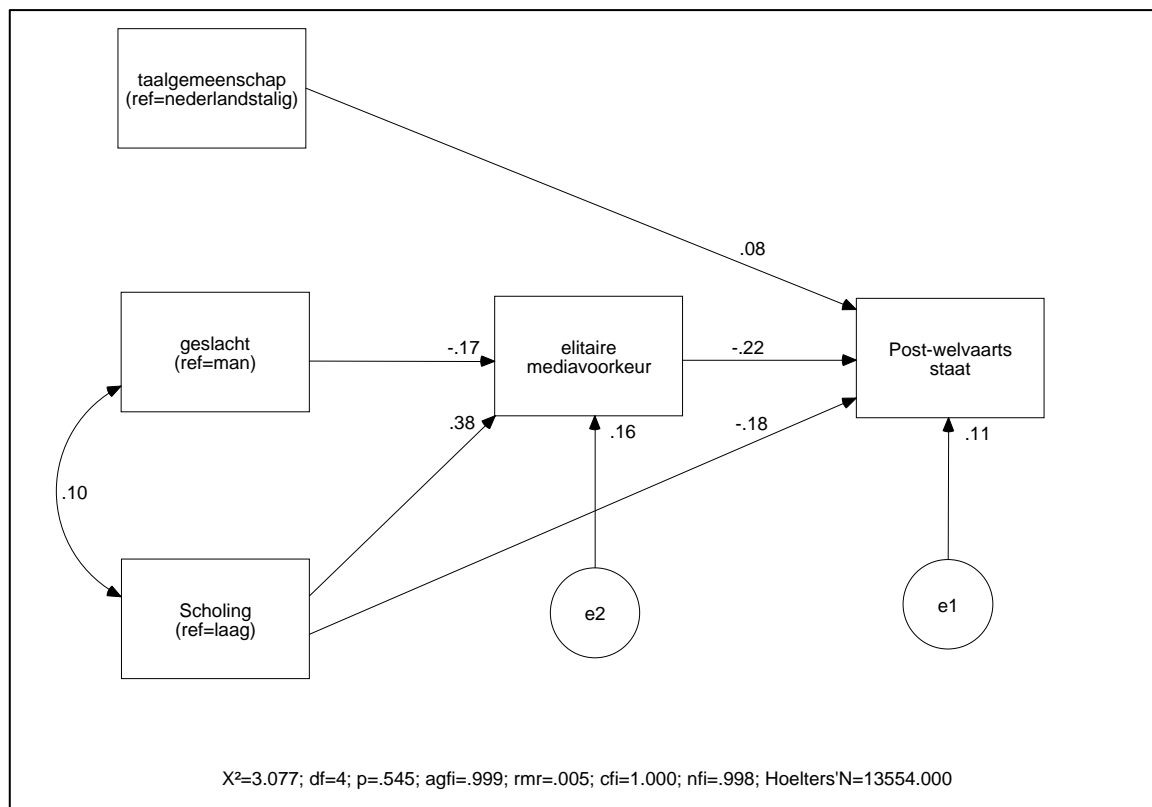
²⁵ Discrepantie tussen persoonlijk optimisme en maatschappelijke pessimisme

de mediavorkeur²⁶ een rol in het ontstaan van die voorstelling van de maatschappelijke toekomst (Figuur 7-2).

De voorstelling van de post-welvaartsstaat wordt sterk beïnvloed door het onderwijsniveau. Hogergeschoolden hebben een positiever scenario voor ogen dan lageropgeleiden. Dit is voor een deel te verklaren door hun meer elitaire mediavorkeur (zie Figuur 7-2: totaal effect=-0.26; direct effect=-0.18). De arbeidssituatie (student, werkend, werkloos) en het inkomen hebben geen invloed. Van genderverschillen en leeftijdsverschillen is er evenmin sprake (zie tabel 9-8). Er zijn daarentegen wel regionale verschillen. Franstaligen geloven sterker dan de Nederlandstaligen dat de opgesomde scenario's werkelijkheid zullen worden. Er zijn echter verschillen naargelang de onderscheiden scenario's (tabel 9-8). Vlaanderen verwacht een minder competitieve economie, Wallonie verwacht dat de economie competitiever zal worden. Brusselaars nemen een middenpositie in. Wat het politieke scenario betreft is er een contrast tussen Wallonie enerzijds en Vlaanderen en Brussel anderzijds. Walen verwachten een negatiever politiek scenario dan Vlamingen en Brusselaars. We stellen daarentegen vast dat Vlamingen een pessimistischer scenario voor ogen hebben wat de multiculturele samenleving betreft dan Walen en Brusselaars. Walen zijn dus op politiek en economisch vlak pessimistischer, Vlamingen op cultureel vlak.

FIGUUR 7-2: OORZAKEN VAN DE POST-WELVAARTSSTAAT

²⁶ De mediavorkeur is een gecombineerde maat gebaseerd op de favoriete en minst favoriete TV-zender en radiozender, het favoriete tijdschrift en de vaakst gelezen krant. Een principsanalyse op de mediavariabelen wijst uit dat het Belgische medialandschap een continuum is dat loopt van een meer populaire mediavorkeur tot eerder elitaire mediavorkeur (Voor schaalgegevens zie: Smits, 2005)

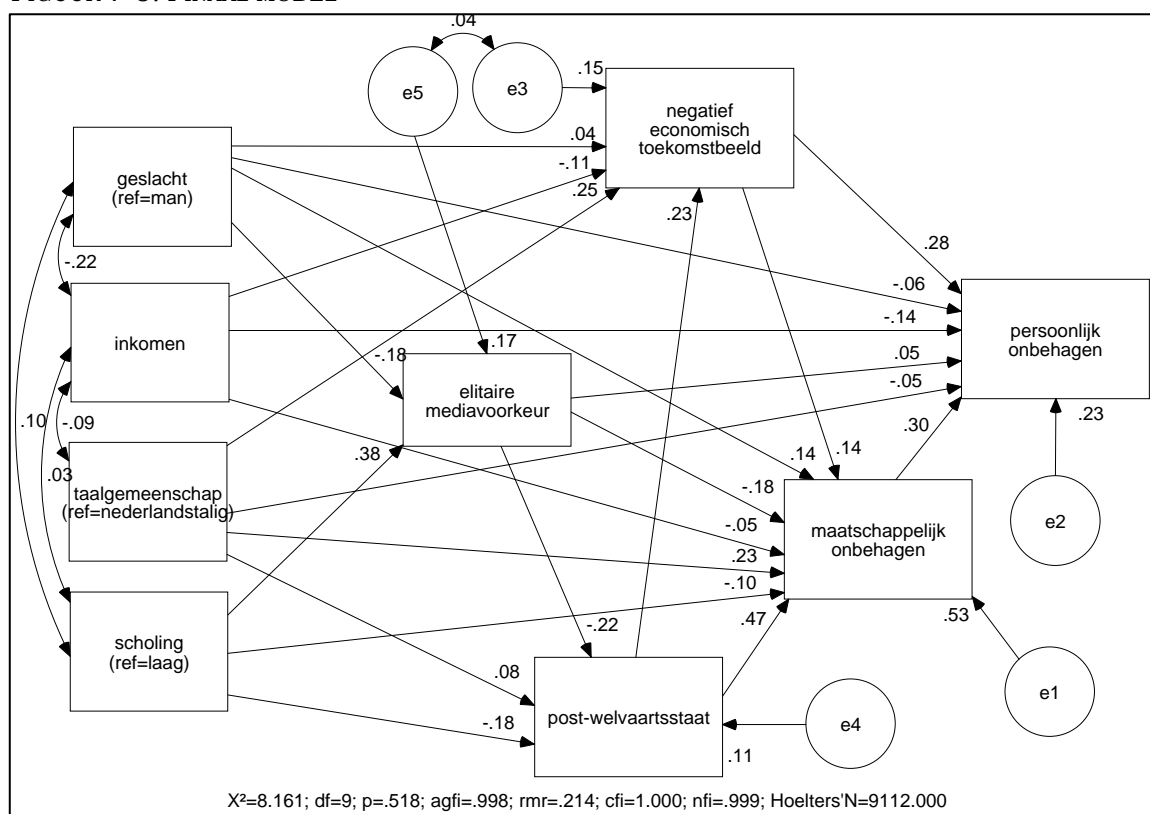
Na controle voor deze klassieke achtergrondvariabelen, blijft er nog een sterk verband bestaan tussen de mediavorkeur en de perceptie van de toekomstige maatschappij (totaal effect=-0.22). Het sterkste verband vinden we terug tussen de mediavorkeur en het negatieve scenario met betrekking tot de multiculturele samenleving (totaal effect=-0.21), gevolgd door de groei van de competitieve economie en de politieke scenario's (totaal effect=-0.14). Deze verbanden blijven overeind onder controle van alle achtergrondvariabelen, waaronder het scholingsniveau, een kenmerk waarvan we weten dat het sterk samenhangt met de mediavorkeur. Over de causale relatie kan uiteraard gediscussieerd worden, maar waarschijnlijk schuilt er in de relatie tussen massamedia en de scenario's een aanzwengelend karakter. Mensen die de maatschappelijke evoluties pessimistisch tegemoet zien, hebben een eerder populaire mediavorkeur (of kijken naar programma's die hun ideeën bevestigen) waardoor ze hun opvattingen dan weer bevestigd zien. Dit zorgt er voor dat het pessimistisch toekomstbeeld nog versterkt wordt. Hiermee zeggen we dus niet dat de programmatie van de commerciële media het doemdenken van de Belgen veroorzaakt, wel dat het de negatieve voorstelling van de maatschappij bevestigt en aanzwengelt.

7.3 Finaal model

In dit rapport hebben we heel wat interessante samenhangen vastgesteld. Om deze overzichtelijk weer te geven, toetsen we een padmodel met de relevante verbanden (zie Figuur 7-3), die we achtereenvolgens bespreken.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat het persoonlijk onbehagen wordt bepaald door het economisch toekomstbeeld en het maatschappelijk onbehagen. Beide factoren blijken even belangrijk. Ook het inkomen blijkt een belangrijke invloed te hebben op het persoonlijk onbehagen. Mensen met een hoger inkomen voelen zich minder onbehaaglijk dan mensen met een lager inkomen, ook al omdat ze hun toekomst op economisch vlak positiever tegemoet zien.

FIGUUR 7-3: FINAAL MODEL

TABEL 7-3: GESTANDAARDISEERDE TOTALE EFFECTEN

van:	Op: Media- voorkeur	Op: post- welvaarts- staat	op: econo- misch TB	op: maat- schappelijk onbehagen	op: persoonlijk onbehagen
scholingsniveau	0.385	-0.263	-0.061	-0.301	-0.088
Geslacht	-0.175	0.038	0.045	0.193	0.003
Inkomen	0.000	0.000	-0.113	-0.062	-0.190
Taalgemeenschap	0.000	0.081	0.273	0.302	0.117
Mediavorkeur	0.000	-0.217	-0.050	-0.293	-0.054
Post-welvaartsstaat	0.000	0.000	0.232	0.504	0.214
Economisch TB	0.000	0.000	0.000	0.136	0.320
Maatschappelijk onbehagen	0.000	0.000	0.000	0.000	0.296

Het maatschappelijk onbehagen wordt in de eerste plaats gevoed door het geloof in de post-welvaartsstaat, ook na controle voor achtergrondvariabelen en de mediavorkeur (effect zonder controles=0.55; direct effect met controles=0.47 - Figuur 7-3). Een zeer belangrijke bron van het maatschappelijk onbehagen is het geloof in de groei van een competitieve economie, een conflictueuze multiculturele samenleving en een aftakelende nationaal georganiseerde volkssoevereiniteit. Het gaat, met andere woorden, niet om een vaag onbehagen of pessimisme, maar om een onbehagen veroorzaakt door een vrij precieze en pessimistische visie op de aftakeling van een samenleving die wordt beschouwd als cultureel homogener en vreedzamer, socialer en democratischer dan wat zich aandient. Het geloof in de negatieve scenario's verhoogt het maatschappelijk onbehagen. Maar ook achtergrondvariabelen hebben een invloed op het maatschappelijk onbehagen. Vrouwen, lageropgeleiden, Franstaligen en mensen met negatieve economische vooruitzichten hebben een hoger maatschappelijk onbehagen dan respectievelijk mannen, hogeropgeleiden, Nederlandstaligen en jongvolwassenen met een positief economisch toekomstbeeld. De mediavorkeur blijkt van groot belang bij het verklaren van het maatschappelijk onbehagen. Er is, in termen van het model (7.3) zowel een rechtstreeks effect (jongeren met een populaire mediavorkeur voelen zich onbehaaglijker in hun samenleving) als een onrechtstreeks effect dat via het geloof in de komst van de ost-welvaartstaat manifesteert (wie een populaire mediavorkeur heeft, gelooft sterker in de pessimistisch scenario's en voelt zich daarom onbehaaglijker).

De economische vooruitzichten op persoonlijk vlak worden voornamelijk ingegeven door het geloof in de post-welvaartsstaat. Jongvolwassenen die ervan overtuigd zijn dat de economie competitiever zal worden en de politieke machteloosheid zal toenemen, zien hun eigen toekomst beduidend negatiever tegemoet. Het persoonlijk economisch toekomstbeeld is ook sterk afhankelijk van de taalgemeenschap waartoe men behoort. De Franstaligen zien hun economische toekomst minder rooskleurig in dan de Nederlandstalige respondenten.

De mediavorkeur beïnvloedt niet enkel het geloof in de post-welvaartsstaat en het maatschappelijke onbehagen. Het verklaart ook waarom vrouwen en lageropgeleiden zich maatschappelijk onbehaaglijker voelen dan mannen en hogergeschoolden. Het hoger maatschappelijk onbehagen van vrouwen is voor een deel te verklaren door hun meer populaire mediavorkeur (totaal effect=0.21; direct effect=0.15). Het hoger maatschappelijk onbehagen van de lagergeschoolden is voor twee derde te verklaren door hun meer populaire mediavorkeur en hun negatievere voorstelling van de maatschappelijke toekomst (van -0.30 naar -0.10). Het onbehagen wordt dus in grote mate veroorzaakt en gedragen door voorstellingen en de mediatieke dragers van die voorstellingen.

Het hoger maatschappelijk onbehagen van de Franstalige respondenten is daarentegen ten dele te verklaren door hun pessimistischer persoonlijk economisch toekomstbeeld (van 0.31 naar 0.23), niet door een differentiële mediavorkeur van Nederlands- en Franstalige respondenten. We kunnen dus stellen dat het verschil in onbehagen en pessimisme tussen de geslachten en de jongvolwassenen met een verschillend onderwijspeil een cultureel gegeven blijkt te zijn. Het verschil in maatschappelijk onbehagen tussen de regio's blijkt daarentegen een economische grondslag te hebben.

8 Politieke consequentie van de post-welvaartsstaat

Tenslotte komen we, zoals aangekondigd, terug op de politieke consequentie van het maatschappelijke onbehagen.

We stelden eerder vast dat het maatschappelijk onbehagen een grote impact heeft op de stemintentie. Dat onbehagen bleek echter niet zozeer door sociaal-economische deprivatie bepaald, wel door het scholingsniveau en problemen van zingeving, zoals ook blijkt uit andere onderzoeken (Elchardus & Siongers, 2001; Elchardus & Smits, 2001). Die vaststelling suggereert al meteen dat de verklaring van het onbehagen niet voornamelijk in economische condities dient gezocht, maar te maken heeft met meer specifieke culturele processen. In dit deel proberen we die culturele processen beter te vatten.

Er bestaat een uitgebreide onderzoekstraditie die vooral aandacht heeft voor de rol van de massa-media in het verspreiden van smaak en opvattingen. Voor haar ontstaat een duidelijk verband tussen smaken en mediavorkeuren enerzijds, opvattingen en gedragingen anderzijds, omdat de eerste de laatste beïnvloeden. Van die invloed wordt verder aangenomen dat hij niet alleen, misschien zelfs niet hoofdzakelijk, uitgaat van de expliciete inhoud, maar ook en misschien vooral van de sfeer, de stijl, de structuur, de verborgen boodschappen van de aangeboden symbolensystemen (Banerjee, 1994).

De onderzoekstraditie die op dit uitgangspunt steunt, heeft recent vooral aandacht gehad voor de rol van de massa-media en in het bijzonder van de de televisie (Gerbner e.a., 1986; Morga, 1986; Pred, 1997; Gilliam & Iyengar, 2000). Volgens heel wat auteurs hangen de media het beeld van een gewelddadige samenleving op, waarin misdaad vooral het werk is van niet-blanken. Confrontatie met die berichtgeving blijkt de repressieve en etnocentrische houding in de hand te werken (Romer e.a., 2003; Gilliam & Iyengar, 2000; Winkel, 1990). Uitgebreid televisiekijken, vooral als het commerciële zenders betreft, gaat in Vlaanderen in elk geval gepaard met verhoogde gevoelens van onveiligheid, onbehagen en zwakke steun voor democratische basiswaarden (Elchardus & Smits, 2001; Elchardus e.a., 2001; Elchardus & Smits, 2001), alsook met een welbepaalde voorstelling van de maatschappelijke evoluties, wat we de komst van de post-

welvaartsstaat hebben genoemd (zie vorig deel). Uit Vlaams onderzoek blijkt immers dat VTM meer interviews met de gewone man²⁷ uitzenden, meer aandacht besteedt aan lokale berichtgeving alsook aan onderwerpen over criminaliteit, in vergelijking met het nieuws op de openbare omroep (meer interviews met specialisten wat een meer 'objectieve' of wetenschappelijke berichtgeving). Dit zou de kans om voor extreem-rechts te stemmen in de hand werken (Walgrave & De Swert, 2002).

In deze denktraditie zou een voorkeur voor een extreem-rechtse partij samenhangen met de mediavorkeur. Mensen met een voorkeur voor rechtse partijen zouden een meer populaire mediavorkeur hebben, terwijl groene kiezers de meer elitaire media verkiezen. In dit opzicht zou een meer populaire mediavorkeur gepaard gaan met onbehagen en via deze weg een verklaring kunnen bieden voor een extreem-rechtse stemintentie. De populaire mediavorkeur van lageropgeleiden zou bovendien een verklaring kunnen bieden voor hun extreem-rechtse partijvoorkeur (Elchardus & Siongers, 2003; Meuleman & Billiet, 2003).

In het verlengde hiervan zou een voorkeur voor extreem-rechts ook verklaard kunnen worden door het geloof in verhalen over de toekomstige maatschappij. Het kan daarbij gaan om verhalen die aangezwengeld worden door face-to-face communicatie, maar ook om processen van massacommunicatie. De twee zijn trouwens niet volledig van elkaar te scheiden, omdat de inhoud van persoonlijke communicatie vandaag dikwijls wordt aangereikt door wat op de televisie wordt gezien en in de krant gelezen (Elchardus e.a., 2005; Elchardus, 2002). Mensen die vatbaar zijn voor verhalen waarin de maatschappij evolueert naar een conflictueuze, competitieve maatschappij waar de gewone man of vrouw in de straat geen vat meer heeft op de politiek, zouden zich onzeker, gedesoriënteerd en machteloos voelen (Scheepers e.a., 1992). Dit doemdenken zou zowel rechtstreeks als onrechtstreeks via het maatschappelijk onbehagen een verklaring kunnen zijn voor de voorkeur voor extreem-rechtse partijen. Bovendien zou het geloof in de negatieve scenario's van de lageropgeleiden een verklaring kunnen zijn voor hun voorkeur voor extreem-rechts.

Op basis van structurele modellen (zie bijlage en tabel 8-2) trachten we een antwoord te krijgen op vier vragen:

- Is er een verband tussen enerzijds het geloof in het scenario van een post-welvaartsstaat en de mediavorkeur en anderzijds de partijvoorkeur
- Blijft dit verband bestaan, ook na controle voor achtergrondvariabelen
- Kan de invloed van het maatschappelijk onbehagen op extreem-rechts verklaard worden door de scenario's en de mediavorkeur

²⁷ Die sterk inspelen op gevoelens en op herkenbaarheid en op het gevoel dat het je ook kan overkomen

- Kan de voorkeur voor extreem-rechts van de lageropgeleiden verklaard worden door hun geloof in negatieve scenario's en hun populaire mediavorkeur

Uit onderstaande tabel (tabel 8-1) blijkt alvast dat vooral de kiezerkorpsen van de extreemrechtse partijen geloof hechten aan de negatieve scenario's en de groene kiezers dit doemdenken verwerpen. De potentiële kiezers van het Vlaams Belang en het Front National halen een score van respectievelijk 66 en 71 op 100, terwijl de groene kiezers 50 en 53 op 100 halen voor groen! en ecole op het geloof in de post-welvaartsstaat. De discrepantie is het grootst met betrekking tot het geloof in de groei van een conflictuerende multiculturele samenleving.

TABEL 8-1: GEMIDDELDE SCORE VAN STEMINTENTIE OP TOEKOMSTBEELDEN, TOEKOMSTVERWACHTINGEN, ONBEHAGEN EN MEDIAVOORKEUR

	Mediavorkeur (princals)	Groei van competi- tieve ec. (0-100)	toekomst democratie (0-100)	toekomst van multiculturele SL (0-100)	Post-welvaartsstaat (0-100)	Maatschappelijk onbehagen (0-100)	Persoonlijk onbehagen (0-100)
Nederlandstalige respondenten							
Groen!	1.03	55.4	50.0	45.7	50.2	45.3	27.9
Kartel CD&V – NV-A	0.09	58.9	54.9	52.3	55.4	49.9	26.4
Kartel SP.a – Spirit	0.14	57.3	51.6	50.2	53.0	49.6	28.0
Kartel VLD – Vivant	-0.03	57.5	52.4	52.8	54.1	50.2	25.7
Vlaams Blok	-0.57	66.9	61.8	69.2	66.0	58.2	28.7
Andere	0.42	56.1	51.0	50.4	52.6	51.1	31.5
Blanco	-0.55	62.5	55.7	56.5	58.2	56.0	30.6
Ongeldig	-0.36	63.3	57.1	58.1	59.5	55.7	31.8
Totaal	-0.07	60.3	55.0	55.6	56.9	52.2	28.0
η^2	15.7	5.4	9.6	18.4	17.5	10.8	2.4
Franstalige respondenten							
Ecolo	1.33	64.6	50.8	43.5	53.1	53.0	29.6
CDH	0.27	65.6	54.1	50.4	56.3	58.3	31.9
PS	-0.17	68.1	55.3	50.9	58.3	60.6	31.5
MR	0.12	65.8	54.0	51.2	56.9	58.3	28.7
FN	-0.78	75.9	65.0	71.0	71.0	69.1	33.6
Andere	0.25	72.5	61.0	56.1	63.1	62.1	33.1
Blanco	-0.54	71.7	58.2	53.5	61.2	63.7	32.8
Ongeldig	-0.73	72.0	59.9	53.8	61.9	65.7	32.6
Totaal	0.00	68.2	55.8	52.2	58.8	60.3	31.1
η^2	8.5	3.3	6.3	9.4	9.9	9	1.9

Ook over het verband tussen de stemintentie en de mediavorkeur is weinig twijfel mogelijk (tabel 8-1). De extreme posities worden ingenomen door aan

de populaire kant van het mediaspectrum extreem-rechtse kiezers en aan het andere uiteinde de groene kiezers met een meer elitaire mediavorkeur.

Een voorkeur voor het Vlaams Belang kan het best worden voorspeld op basis van de variabelen in het model (tabel 8-2, figuur 9-9 en figuur 9-10). Met dit model verklaren we 24% van de variantie van het stemmen voor het Vlaams Belang²⁸. Van een stem voor het Front National verklaren we slechts de helft, namelijk 12%. Dit betekent dat het electoraat van het Vlaams Belang, met betrekking tot de hier gemeten variabelen, veel homogener is dan de kiezerkorpsen van de andere partijen.

De variabelen die de voorkeur voor een rechtse stem verklaren, zijn in volgorde van belangrijkheid een pessimistische visie op de maatschappelijke ontwikkelingen (de komst van de post-welvaartsstaat), het scholingsniveau en het economisch toekomstbeeld. De mediavorkeur (die sterk samenhangt met het scholingsniveau) heeft enkel bij de Nederlandstalige respondenten een invloed op de voorkeur voor een stem voor extreem-rechts. Terwijl een populaire mediavorkeur sterk samenhangt met een stem voor het Vlaams Belang, ook na controle voor het onderwijspeil, is er geen of slechts een zwak verband met een stem voor het Front National.

Een groene stem wordt in beide taalgebieden voor een groot deel beïnvloed door de mediavorkeur, ook na controle voor het scholingsniveau. Het stemmen voor een groene partij komt vaker voor bij mensen met een elitaire mediavorkeur. Verder zien we dat een optimistisch beeld van de maatschappij en een lager maatschappelijk onbehagen een groene stem bevorderen.

TABEL 8-2: STRUCTUREEL MODEL TE VERKLARING VAN DE STEMINTENTIE – DIRECTE EN TOTALE GESTANDAARDISEERDE EFFECTEN

Van:	Op: Vlaams Belang		Groen!		FN		Ecolo	
	T	D	T	D	T	D	T	D
Scholing	-0.28	-0.14	0.16	0.05	-0.18	-0.09	0.11	0.00
Mediavorkeur	-0.22	-0.14	0.26	0.23	-0.08	0.00	0.23	0.19
Post-welvaartsstaat	0.35	0.35	-0.08	-0.08	0.30	0.28	-0.09	-0.04
Economisch toekomstbeeld	-0.09	-0.10	0.06	0.05	-0.04	-0.06	0.01	0.04
Maatschappelijk onbehagen	0.04	0.04	-0.03	-0.04	0.06	0.06	-0.11	-0.11
Persoonlijk onbehagen	0.00	0.00	0.05	0.05	0.00	0.00	0.00	0.00
R ²	24%		10%		12%		7%	

²⁸ Een verklaringskracht van 24% is veel, zeker als geen variabelen worden ingevoerd die de rechtspopulistische ideologie rechtstreeks meten, zoals de nieuwe breuklijn, de componenten daarvan (ethnocentrisme, voorkeur harde repressie, utilitair individualisme, politiek cynisme...) of houdingen ten opzichte van de verzorgingsstaat.

De eerder vastgestelde invloed van het maatschappelijk onbehagen op de stemintentie kan volledig worden toegeschreven aan het geloof in de post-welvaartsstaat en aan de mediavorkeur. Jongvolwassenen die zich onveilig en anomisch voelen, geloven in de evolutie naar een maatschappij met etnische conflicten, doorgedreven competitie en een democratie in afbouw en hebben een meer populaire mediavorkeur (twee elementen die onderling ook sterk samenhangen). Deze factoren, en niet zozeer het maatschappelijke onbehagen op zich, verklaren de voorkeur voor extreem-rechts.

De voorkeur van de lageropgeleiden voor een extreem-rechtse partij kan slechts gedeeltelijk worden toegeschreven aan het geloof in de post-welvaartsstaat en de mediavorkeur. Er blijft daarnaast nog een autonome invloed over van het onderwijspeil op de voorkeur voor extreem-rechts.

De keuze tussen extreem-rechts of blanco/ongeldig

Tot slot willen we er nog op wijzen dat het stemmen voor het Vlaams Belang of het Front National enerzijds en een blanco of ongeldige stem anderzijds geen vertaling zijn van dezelfde indicatoren van onbehagen. Vooreerst merken we op dat een blanco of ongeldige stem in veel mindere mate verklaard kan worden door het onbehagen en de achtergrondvariabelen²⁹. Dit betekent dat de blanco en ongeldige-kiezers een veel heterogenere groep zijn dan de extreem-rechtse kiezers.

Terwijl een extreem-rechtse stem in sterke mate in de hand wordt gewerkt door het maatschappelijk onbehagen, wordt een blanco of ongeldige stem ingegeven door zowel het persoonlijke als het maatschappelijke onbehagen, al zijn deze effecten eerder zwak (model niet opgenomen). Op basis van een discriminantanalyse die de blanco/ongeldige stemmers en de extreem-rechtse kiezers van elkaar wil onderscheiden, zijn er sterke aanwijzingen dat een extreem-rechtse stem vooral bepaald wordt door het maatschappelijke onbehagen en een blanco of ongeldige stem door het persoonlijke onbehagen (tabel 9-11). Mensen met een negatief persoonlijk toekomstbeeld, met een negatief zelfbeeld, die ontevreden zijn met hun leven hebben een grotere kans om blanco of ongeldig te stemmen. Deze elementen dragen daarentegen niet bij tot een voorkeur voor extreem-rechts.

Een extreem-rechtse stem blijkt in grote mate een reactie tegen een vermeende maatschappelijke evolutie. Het maatschappelijk onbehagen en de extreem-rechtse stem zijn beide gevolgen van het geloof in een bepaalde maatschappelijke evolutie: naar een conflictueuze multiculturele samenleving, naar een aftakeling van nationaal georganiseerde volkssoevereiniteit en naar een competitiever, meer prestatiegerichte economie. Maatschappelijk onbehagen en het succes van extreem-rechts

²⁹ Slechts 4% van het blanco/ongeldig stemmen versus voor andere partij stemmen kan verklaard worden (model niet opgenomen)

blijken het gevolg van de vrees dat een maatschappelijke orde waaraan men gehecht is, verloren gaat.

Besluit

Onze analyses tonen aan dat we de voorkeur voor extreem-rechts niet kunnen verklaren door economische factoren. Sociaal-culturele factoren spelen daarentegen wel een belangrijke rol. Een voorkeur voor extreem-rechtse partijen vinden we vaker terug bij de lageropgeleiden. Dit kan voor een groot deel worden toegeschreven aan hun geloof in de post-welvaartsstaat, hun maatschappelijk onbehagen (dat zeer nauw samenhangt met het vorige) en hun commerciële populaire mediavorkeur (enkel voor Vlaams Belang).

9 Bijlage

TABEL 9-1: ECONOMISCH EN ALGEMEEN PERSOONLIJK TOEKOMSTBEELD

	Economisch toekomstbeeld			persoonlijk onbehagen				
	β	P	R ²	Model 1		Model 2		
				β	P	β	P	R ²
(Constant)	0.00			0.00		0.00		
KANSEN								
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.14	0.00		-0.18	0.00	-0.13	0.00	
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.08	0.00		-0.07	0.00	-0.05	0.04	
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.16	0.00		-0.24	0.00	-0.19	0.00	
Universitair vs lager onderwijs	-0.20	0.00	1.7	-0.23	0.00	-0.17	0.00	3
Werkloos vs werkend	-0.05	0.04		-0.04	0.11	-0.03	0.30	
Student vs werkend	0.01	0.57	2.7	0.08	0.00	0.08	0.00	5.2
Inkomen	-0.13	0.00	4.6	-0.13	0.00	-0.09	0.00	7.1
Geslacht (ref: man)	0.05	0.01	5.0	-0.01	0.66	-0.03	0.17	7.1
LOOPBAANPERSPECTIEVEN								
Ambitieuze vs stabiele loopbaan	0.03	0.16		0.02	0.27	0.02	0.39	
Vlakke vs stabiele loopbaan	0.12	0.00		0.19	0.00	0.15	0.00	
Flexiwerkers vs stabiele loopbaan	0.15	0.00	6.7	0.20	0.00	0.15	0.00	11.5
REGIO								
vlaanderen vs brussel	-0.19	0.00		-0.02	0.44	0.04	0.14	
wallonie vs brussel	0.11	0.00	14.4	0.11	0.00	0.07	0.01	12.8
LEEFTIJD / LEVENSLOOP								
Leeftijd	-0.01	0.61		-0.08	0.00	-0.08	0.00	
Sociaal oud	-0.10	0.00	15.1	-0.11	0.00	-0.08	0.00	13.7
Economisch toekomstbeeld						0.32	0.00	22.3

TABEL 9-2: HOOFDCOMPONENTENANALYSE OP MAATSCHAPPELIJK TOEKOMSTBEELD
(OBLIEKE ROTATIE)

	Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld	Beheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld
Het aantal faillissementen	0.80	-0.26
Misdaad en terrorisme	0.79	-0.26
Het gevoel van onveiligheid in de maatschappij	0.78	-0.27
De werkloosheid in België	0.77	-0.24
Het aantal mensen met een depressie	0.74	-0.29
Het aantal echtscheidingen	0.73	-0.27
Het aantal immigranten in België	0.71	-0.16
Het aantal asielzoekers	0.68	-0.13
Milieuvervuiling	0.68	-0.23
De huurprijzen	0.65	-0.24
Het samen eten met het gezin	-0.16	0.66
De tijd om dingen te doen die men graag doet	-0.28	0.65
De zondagsrust	-0.16	0.60
Het aantal mensen dat vrijwilligerswerk doet	-0.34	0.60
De mantelzorg (het aantal mensen dat voor zijn zorgbehoevende ouders, kinderen, partner, ... zorgt)	-0.20	0.59
Het hebben van vrienden en kennissen	-0.15	0.58
Het aantal mensen dat lid is van verenigingen	-0.16	0.54
Een strikte scheiding tussen werktijd, tijd voor zorg in huishouden en vrijetijd	-0.09	0.53
Het aantal huwelijken	-0.20	0.51
Het aantal dieren en planten	-0.13	0.50
De solidariteit tussen mensen	-0.24	0.50
lambda	6.30	2.79
R ²	30.0	13.3
r=	-0.31	

TABEL 9-3: INVLOED VAN MAATSCHAPPELIJK TOEKOMSTBEELD OP ECONOMISCH EN ALGEMEEN PERSOONLIJK TOEKOMSTBEELD

	Persoonlijk onbehagen			Maatschappelijk onbehagen		
	β	P	R ²	β	P	R ²
(Constant)		0.00		0.00		
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.09	0.00		-0.15	0.00	
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.01	0.53		-0.12	0.00	
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.10	0.00		-0.31	0.00	
Universitair vs lager onderwijs	-0.06	0.06	3	-0.39	0.00	10.5
Werkloos vs werkend	-0.03	0.22		0.02	0.52	
Student vs werkend	0.07	0.00	5.2	0.02	0.35	11.4
Inkomen	-0.08	0.00	7.1	-0.01	0.51	12.2
Geslacht (ref: man)	-0.07	0.00	7.1	0.17	0.00	15.0
Ambitieuze vs stabiele loopbaan	0.02	0.35		-0.01	0.45	
Vlakke vs stabiele loopbaan	0.16	0.00		-0.03	0.16	
Flexiwerkers vs stabiele loopbaan	0.17	0.00	11.5	-0.06	0.00	15.2
Vlaanderen vs brussel	0.08	0.00		-0.14	0.00	
Wallonie vs brussel	0.04	0.09	12.9	0.11	0.00	23.6
Leeftijd	-0.07	0.00		-0.01	0.57	
Sociaal oud	-0.08	0.00	13.8	0.02	0.24	23.6
economisch toekomstbeeld	0.25	0.00	22.3	0.24	0.00	28.6
Maatschappelijk onbehagen	0.29	0.00	28.2	--	--	

0.29 = invloed van monb op ponb na controle voor ectoek en alle factoren in het model

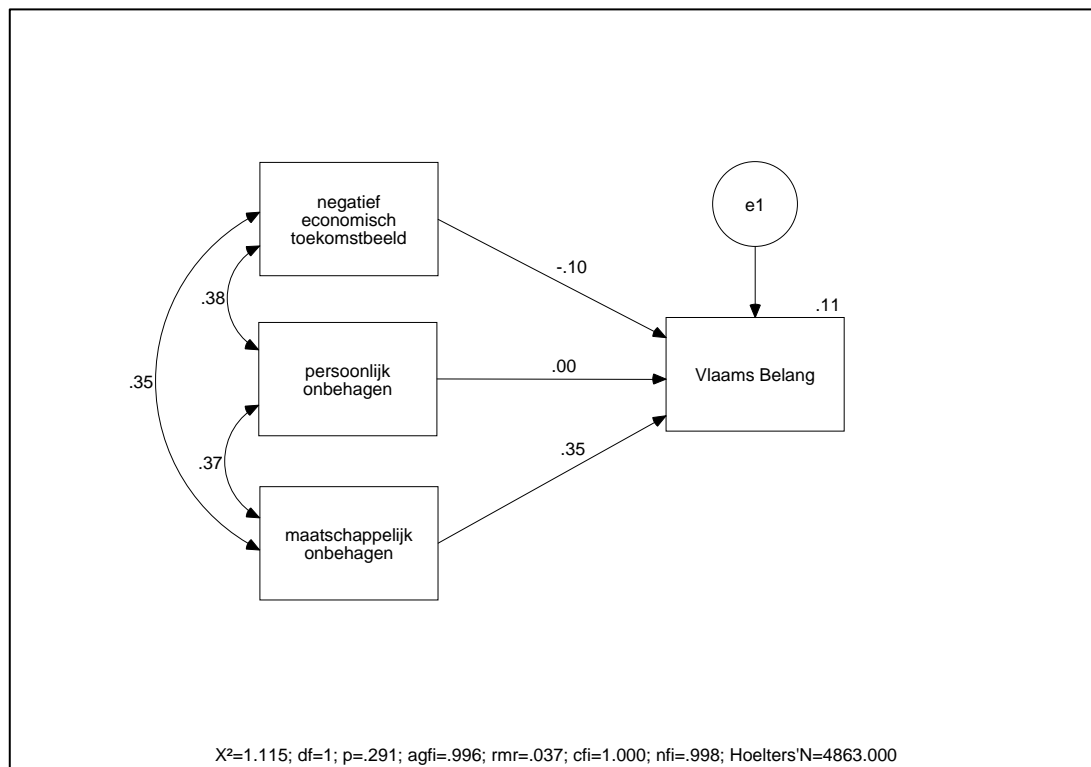
TABEL 9-4: STAPSGEWIJZE REGRESSIE OP STEMMEN VOOR VLAAMS BELANG VS STEMMEN VOOR ANDERE PARTIJ

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6	
	β	p	β	P	β	P	β	P	β	P	β	p
(Constant)		0.00		0.00		0.00		0.02		0.28		0.69
Geslacht (ref=man)	-0.09	0.00	-0.09	0.00	-0.08	0.00	-0.13	0.00	-0.10	0.00	-0.12	0.00
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.12	0.01	-0.12	0.01	-0.09	0.03	-0.04	0.36	-0.07	0.09	-0.07	0.09
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.12	0.00	-0.12	0.00	-0.11	0.00	-0.07	0.01	-0.09	0.00	-0.08	0.01
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.33	0.00	-0.33	0.00	-0.31	0.00	-0.21	0.00	-0.21	0.00	-0.17	0.00
Universitair vs lager onderwijs	-0.33	0.00	-0.33	0.00	-0.30	0.00	-0.19	0.00	-0.19	0.00	-0.13	0.00
Economisch toekomstbeeld			0.01	0.57	0.02	0.44	-0.04	0.09	-0.06	0.01	-0.05	0.02
Inkomen			0.00	0.90	0.01	0.80	0.01	0.57	0.00	1.00	0.00	0.82
Autonomiestreven					0.01	0.56	0.00	0.87	-0.01	0.68	0.00	0.96
Kerngelovig (ref=onverschillig)					-0.14	0.00	-0.14	0.00	-0.11	0.00	-0.11	0.00
Randgelovig (ref=onverschillig)					-0.23	0.00	-0.22	0.00	-0.18	0.00	-0.18	0.00
Twijfelend gelovig (ref=onverschillig)					-0.16	0.00	-0.15	0.00	-0.11	0.00	-0.11	0.00
Vrijzinnig (ref=onverschillig)					-0.16	0.00	-0.13	0.00	-0.10	0.00	-0.09	0.01
Ongelovig (ref=onverschillig)					-0.16	0.00	-0.13	0.00	-0.09	0.01	-0.08	0.03
Maatschappelijk onbehagen							0.29	0.00	0.10	0.00	0.06	0.04
Persoonlijk onbehagen							-0.02	0.35	-0.02	0.38	-0.01	0.57
Postwelvaartsstaat									0.32	0.00	0.30	0.00
Elitaire mediavorkeur											-0.15	0.00
R ²		9.9		9.8		11.6		18.2		23.8		25.3

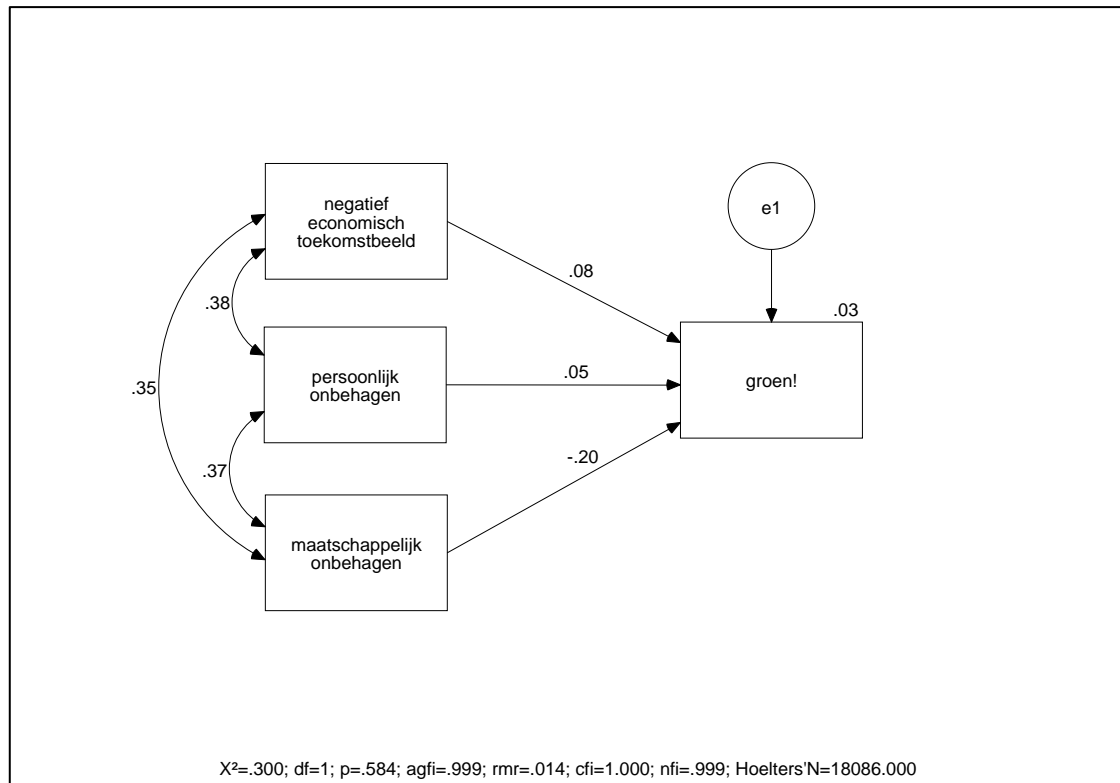
TABEL 9-5: STAPSGEWIJZE REGRESSIE OP STEMMEN VOOR FN VERSUS STEMMEN VOOR EEN ANDERE PARTIJ

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4		Model 5		Model 6	
	β	p	β	P	β	P	β	P	β	P	β	p
(Constant)		0.00		0.00		0.00		0.90		0.08		0.10
Geslacht (ref=man)	-0.09	0.00	-0.09	0.00	-0.07	0.04	-0.12	0.00	-0.10	0.00	-0.10	0.00
TSO/BSO vs lager onderwijs	0.02	0.71	0.02	0.72	0.01	0.84	0.05	0.24	0.05	0.29	0.05	0.27
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.05	0.17	-0.05	0.17	-0.05	0.20	-0.01	0.75	-0.02	0.64	-0.01	0.75
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.15	0.00	-0.15	0.00	-0.14	0.00	-0.05	0.25	-0.04	0.36	-0.04	0.44
Universitair vs lager onderwijs	-0.18	0.00	-0.18	0.00	-0.17	0.00	-0.05	0.28	-0.03	0.48	-0.02	0.66
Economisch toekomstbeeld			0.00	0.96	-0.01	0.81	-0.07	0.03	-0.09	0.00	-0.09	0.00
Inkomen			-0.01	0.79	-0.01	0.78	0.00	0.92	-0.01	0.70	-0.01	0.73
autonomiestreven					0.02	0.44	-0.01	0.73	-0.01	0.79	-0.01	0.78
kerngelovig (ref=onverschillig)					-0.13	0.00	-0.11	0.00	-0.09	0.01	-0.09	0.01
Randgelovig (ref=onverschillig)					-0.23	0.00	-0.21	0.00	-0.20	0.00	-0.20	0.00
twijfelend gelovig (ref=onverschillig)					-0.19	0.00	-0.16	0.00	-0.15	0.00	-0.15	0.00
Vrijzinnig (ref=onverschillig)					-0.11	0.02	-0.07	0.11	-0.07	0.14	-0.06	0.16
Ongelovig (ref=onverschillig)					-0.14	0.00	-0.09	0.03	-0.09	0.03	-0.09	0.04
Maatschappelijk onbehagen							0.27	0.00	0.15	0.00	0.14	0.00
Persoonlijk onbehagen							0.01	0.85	0.00	0.92	0.00	0.89
Postwelvaartsstaat									0.22	0.00	0.21	0.00
Elitaire mediavorkeur											-0.03	0.32
R ²		4.70		4.5		6.1		11.3		13.9		13.9

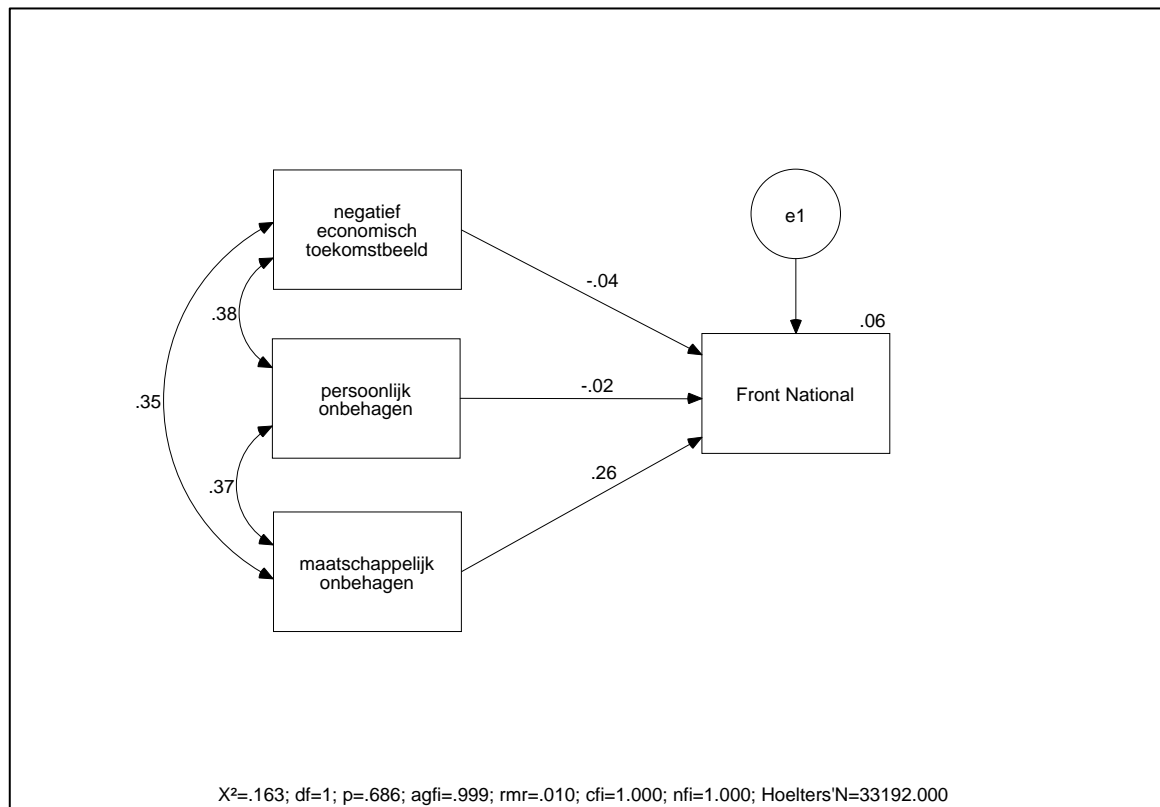
FIGUUR 9-1: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN HET STEMMEN VOOR VLAAMS BELANG

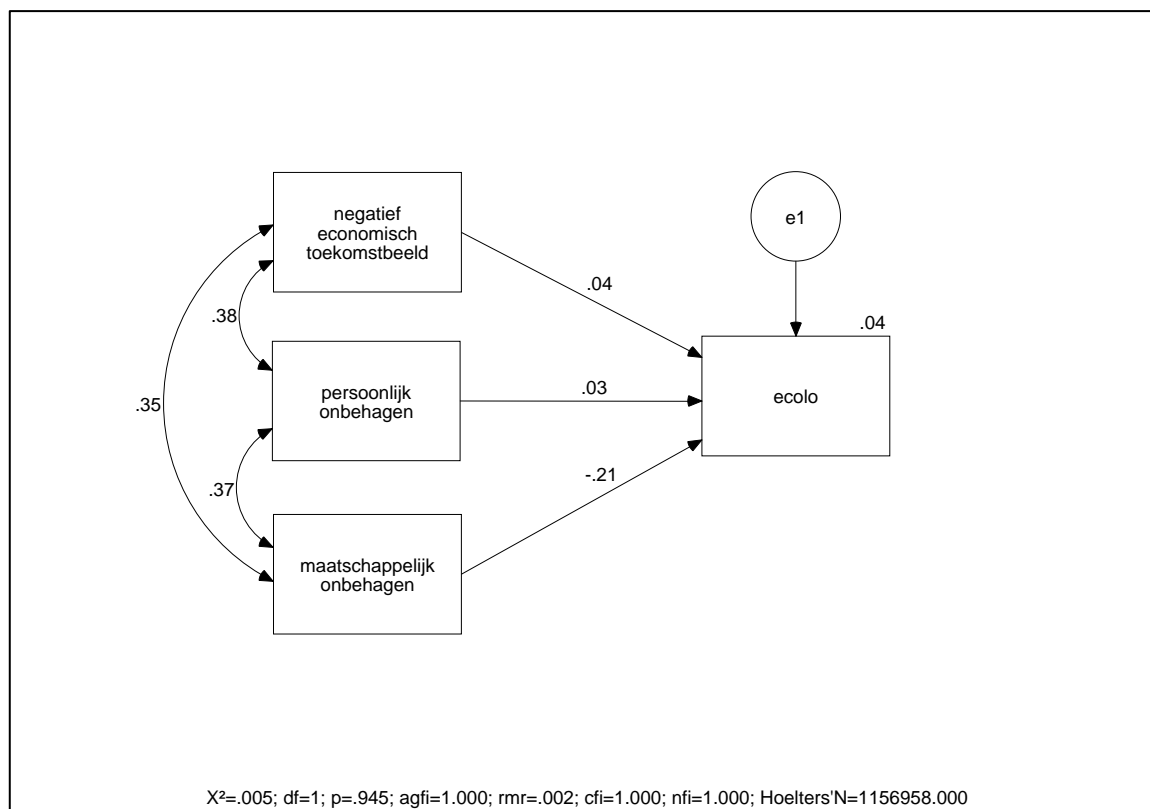
FIGUUR 9-2: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN HET STEMMEN VOOR GROEN!

FIGUUR 9-3: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN HET STEMMEN VOOR FRONT NATIONAL

FIGUUR 9-4: STRUCTUREEL MODEL TER VERKLARING VAN HET STEMMEN VOOR ECOLO

TABEL 9-6: INVLOED VAN DE POSTWELVAARTSSTAAT OP HET MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

	Model 1		Model 2		Model 3		R ²
	β	P	β	P	β	P	
(Constant)		0.00		0.00		0.00	
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.20	0.00	-0.17	0.00	-0.16	0.00	
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.14	0.00	-0.14	0.00	-0.13	0.00	
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.36	0.00	-0.24	0.00	-0.23	0.00	
Universitair vs lager onderwijs	-0.45	0.00	-0.29	0.00	-0.27	0.00	10.8
Werkloos vs werkend	0.01	0.59	0.00	0.88	0.01	0.67	
Student vs werkend	0.02	0.28	0.02	0.29	0.02	0.30	11.8
Inkomen	-0.04	0.08	-0.05	0.01	-0.03	0.07	12.5
Geslacht (ref: man)	0.18	0.00	0.17	0.00	0.16	0.00	15.4
Ambitieuze vs stabiele loopbaan	-0.01	0.48	0.00	0.81	0.00	1.00	
Vlakke vs stabiele loopbaan	0.00	0.91	-0.01	0.67	-0.02	0.19	
Flexiwerkers vs stabiele loopbaan	-0.03	0.11	-0.03	0.07	-0.04	0.00	15.5
Vlaanderen vs brussel	-0.19	0.00	-0.19	0.00	-0.17	0.00	
Wallonie vs brussel	0.14	0.00	0.08	0.00	0.07	0.00	24.1
Leeftijd	-0.01	0.65	-0.01	0.41	-0.01	0.44	
Sociaal oud	0.00	0.89	0.00	0.90	0.01	0.41	24.0
Postwelvaartsstaat			0.56	0.00	0.53	0.00	52.0
Economisch toekomstbeeld	--				0.12	0.00	53.1

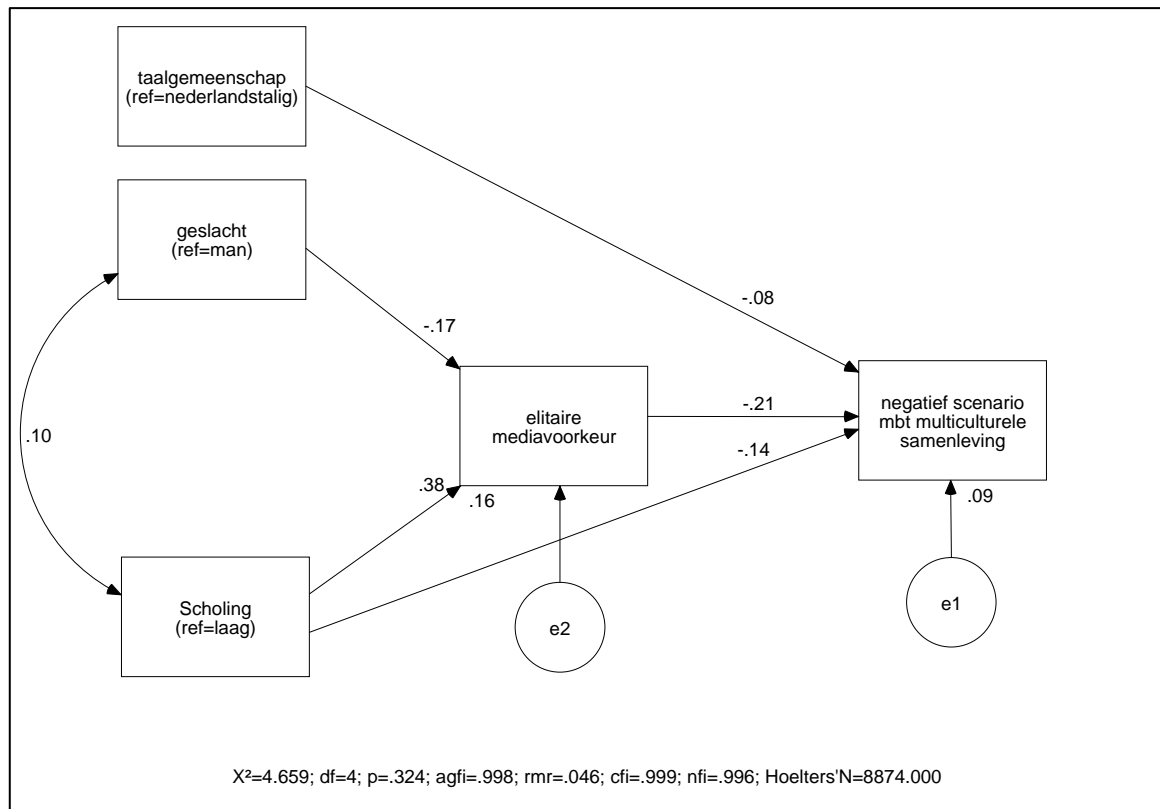
TABEL 9-7: INVLOED VAN POSTWELVAARTSSTAAT (MODEL 1), ECONOMISCH TOEKOMSTBEELD (MODEL 2) EN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN (MODEL 3) OP **PERSOONLIJK ONBEHAGEN**

	Model 1		Model 2		Model 3		R ²
	β	P	β	P	β	P	
(Constant)		0.00		0.00		0.00	
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.16	0.00	-0.12	0.00	-0.08	0.01	
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.07	0.01	-0.04	0.05	-0.01	0.70	
Hogescholenonderwijs vs lager onderwijs	-0.18	0.00	-0.15	0.00	-0.09	0.00	
Universitair vs lager onderwijs	-0.16	0.00	-0.12	0.00	-0.05	0.12	2.9
Werkloos vs werkend	-0.03	0.22	-0.02	0.44	-0.02	0.39	
Student vs werkend	0.08	0.00	0.08	0.00	0.07	0.00	5.1
Inkomen	-0.13	0.00	-0.09	0.00	-0.08	0.00	7.0
Geslacht (ref: man)	-0.01	0.74	-0.02	0.27	-0.07	0.00	7.0
Ambitieuze vs stabiele loopbaan	0.03	0.16	0.02	0.25	0.02	0.28	
Vlakke vs stabiele loopbaan	0.18	0.00	0.15	0.00	0.16	0.00	
Flexiwerkers vs stabiele loopbaan	0.21	0.00	0.17	0.00	0.18	0.00	11.6
Vlaanderen vs brussel	-0.02	0.58	0.04	0.14	0.09	0.00	
Wallonie vs brussel	0.10	0.00	0.08	0.00	0.06	0.03	13.0
Leeftijd	-0.07	0.00	-0.07	0.00	-0.06	0.00	
Sociaal oud	-0.10	0.00	-0.08	0.00	-0.08	0.00	13.8
Postwelvaartsstaat	0.22	0.00	0.16	0.00	0.01	0.59	18.3
Economisch toekomstbeeld	--	--	0.28	0.00	0.24	0.00	24.5
Maatschappelijk onbehagen	--	--	--	--	0.28	0.00	28.2

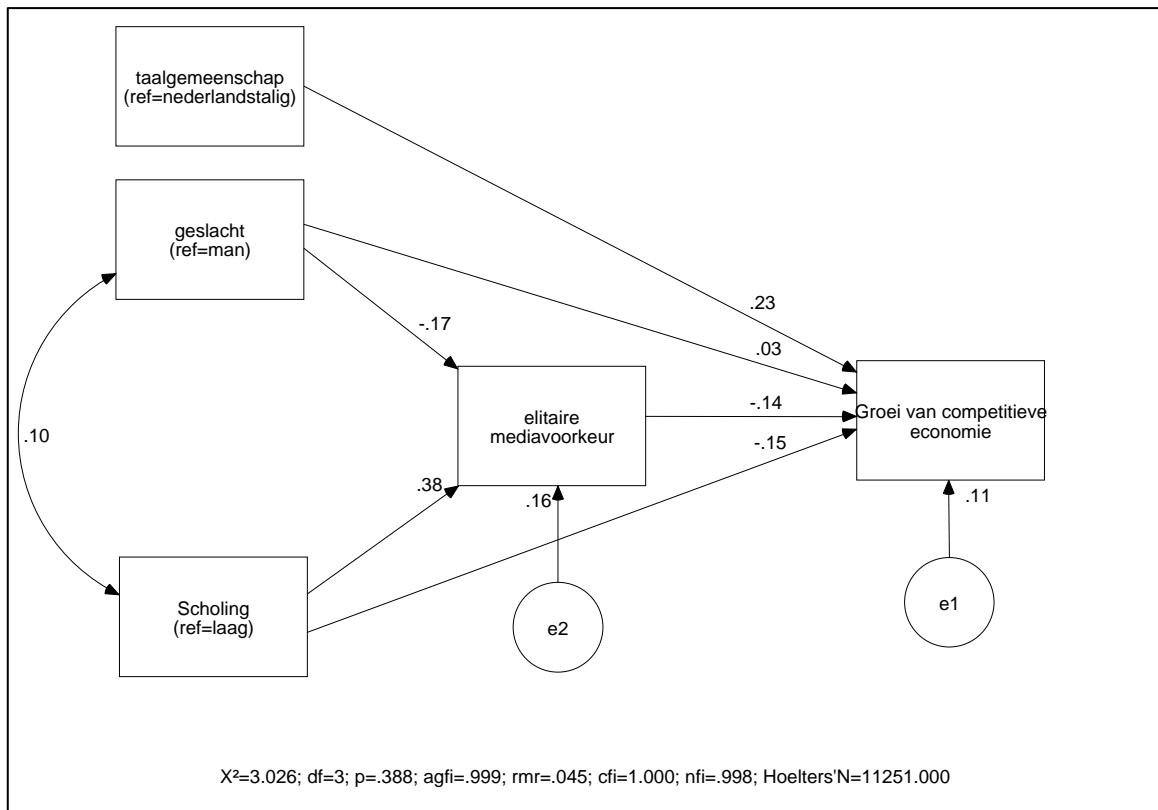
TABEL 9-8: INVLOED VAN ACHTERGRONDKENMERKEN EN MEDIA OP DE SCENARIO'S

	Groei van competitieve economie				Negatief scenario mbt democratie en natie/staat				Negatief scenario mbt de multiculturele samenleving			
	Model 1		Model 2		Model 1		Model 2		Model 1		Model 2	
	β	P	β	P	β	P	β	P	β	P	β	P
(Constant)		0.00		0.00		0.00		0.00		0.00		0.00
KANSEN												
TSO/BSO vs lager onderwijs	-0.06	0.09	-0.04	0.21	-0.02	0.47	-0.01	0.70	0.01	0.69	0.03	0.37
KSO/ASO vs lager onderwijs	-0.04	0.12	-0.01	0.71	0.00	0.98	0.02	0.38	0.04	0.13	0.07	0.00
Hogescholen- vs lager onderwijs	-0.19	0.00	-0.14	0.00	-0.14	0.00	-0.10	0.00	-0.14	0.00	-0.08	0.02
Universitair vs lager onderwijs	-0.25	0.00	-0.17	0.00	-0.21	0.00	-0.15	0.00	-0.21	0.00	-0.11	0.00
Werkloos vs werkend	0.02	0.45	0.02	0.49	0.00	0.95	0.00	0.90	0.01	0.72	0.01	0.78
Student vs werkend	0.05	0.01	0.05	0.01	-0.01	0.71	-0.01	0.73	-0.01	0.47	-0.01	0.50
Inkomen	0.00	0.94	-0.01	0.78	0.00	0.91	-0.01	0.72	0.03	0.19	0.02	0.33
GESLACHT (ref: man)	0.03	0.13	-0.01	0.71	-0.01	0.52	-0.04	0.05	0.02	0.45	-0.03	0.13
LOOPBAAN												
Ambitieuze vs stabiele loopbaan	0.00	0.94	0.02	0.34	-0.02	0.40	0.00	0.85	-0.05	0.03	-0.02	0.27
Vlakke vs stabiele loopbaan	0.04	0.05	0.05	0.02	0.01	0.76	0.01	0.54	0.00	0.94	0.01	0.66
Flexiwerkers vs stabiele loopbaan	0.04	0.05	0.06	0.00	0.02	0.31	0.04	0.06	-0.05	0.01	-0.02	0.33
REGIO												
Vlaanderen vs brussel	-0.10	0.00	-0.12	0.00	0.05	0.09	0.03	0.23	0.10	0.00	0.07	0.01
Wallonie vs brussel	0.14	0.00	0.11	0.00	0.09	0.00	0.08	0.01	0.01	0.71	-0.02	0.52
LEEFTIJD/LEVENSLIJP												
Leeftijd	0.04	0.08	0.06	0.01	0.04	0.13	0.05	0.03	-0.05	0.04	-0.02	0.36
Sociaal oud	-0.05	0.02	-0.06	0.00	0.03	0.18	0.02	0.31	0.01	0.81	-0.01	0.72
Elitaire MEDIAvoorkeur	--	--	-0.17	0.00	--	--	-0.13	0.00	--	--	-0.22	0.00
R ²		10.3		12.5		5.2		6.4		7.0		10.4

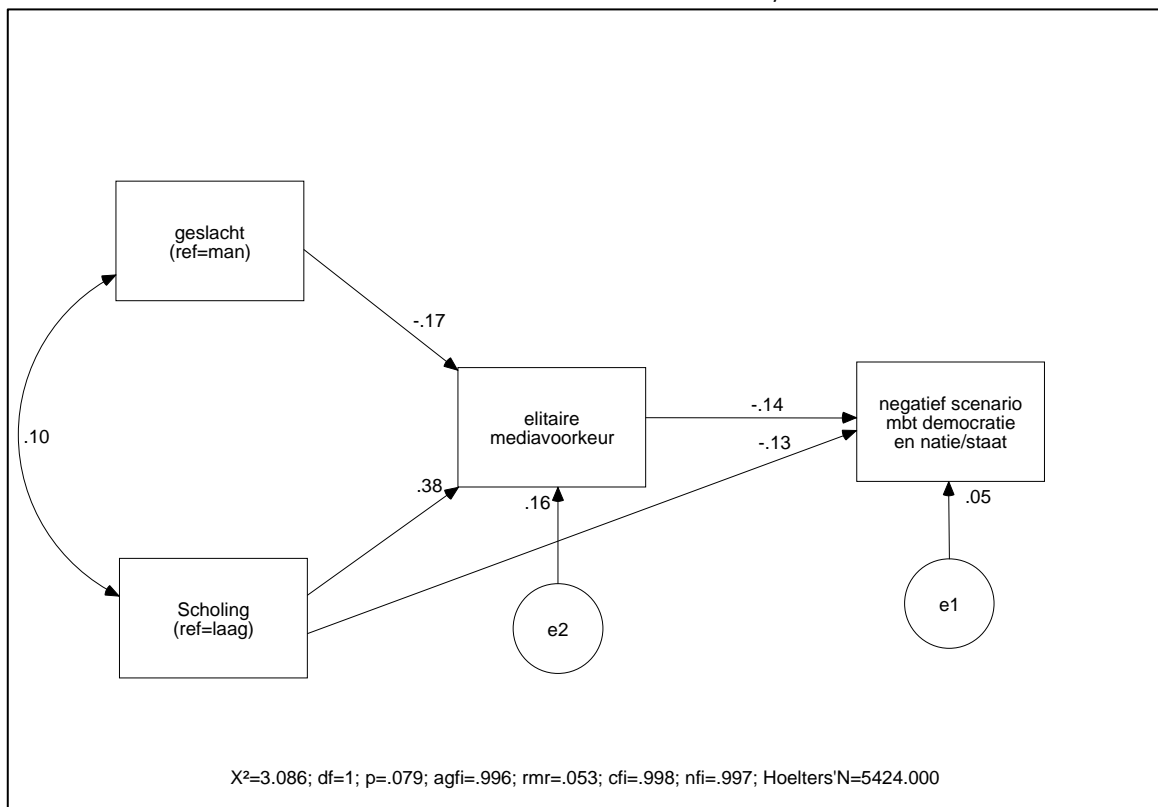
FIGUUR 9-5: INVLOED VAN MEDIAVOORKEUR EN ACHTERGRONDVARIABLEN OP GELOOF IN NEGATIEF SCENARIO MBT DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

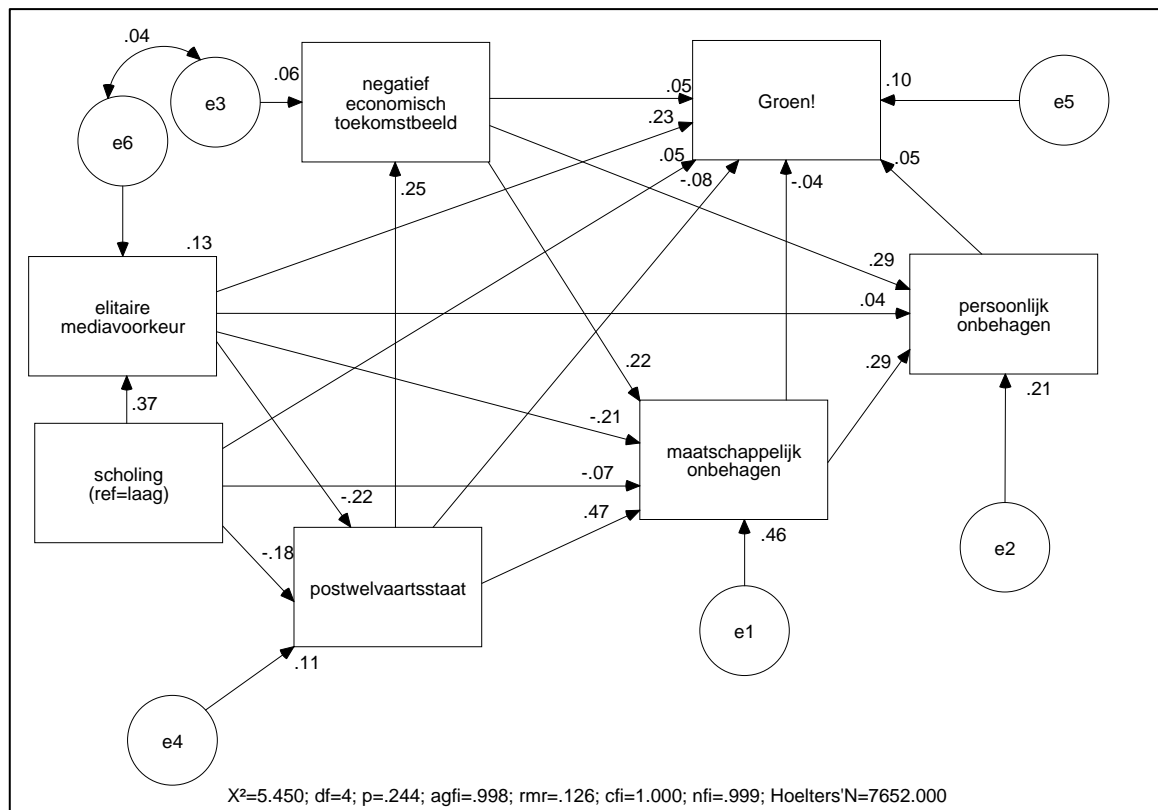
FIGUUR 9-6: INVLOED VAN MEDIAVOORKEUR EN ACHTERGRONDVARIABLEN OP GELOOF IN NEGATIEF SCENARIO MBT COMPETITIEVE ECONOMIE

FIGUUR 9-7: INVLOED VAN MEDIAVOORKEUR EN ACHTERGRONDVARIABLEN OP GELOOF IN NEGATIEF SCENARIO MBT DE DEMOCRATIE EN NATIE/STAAT

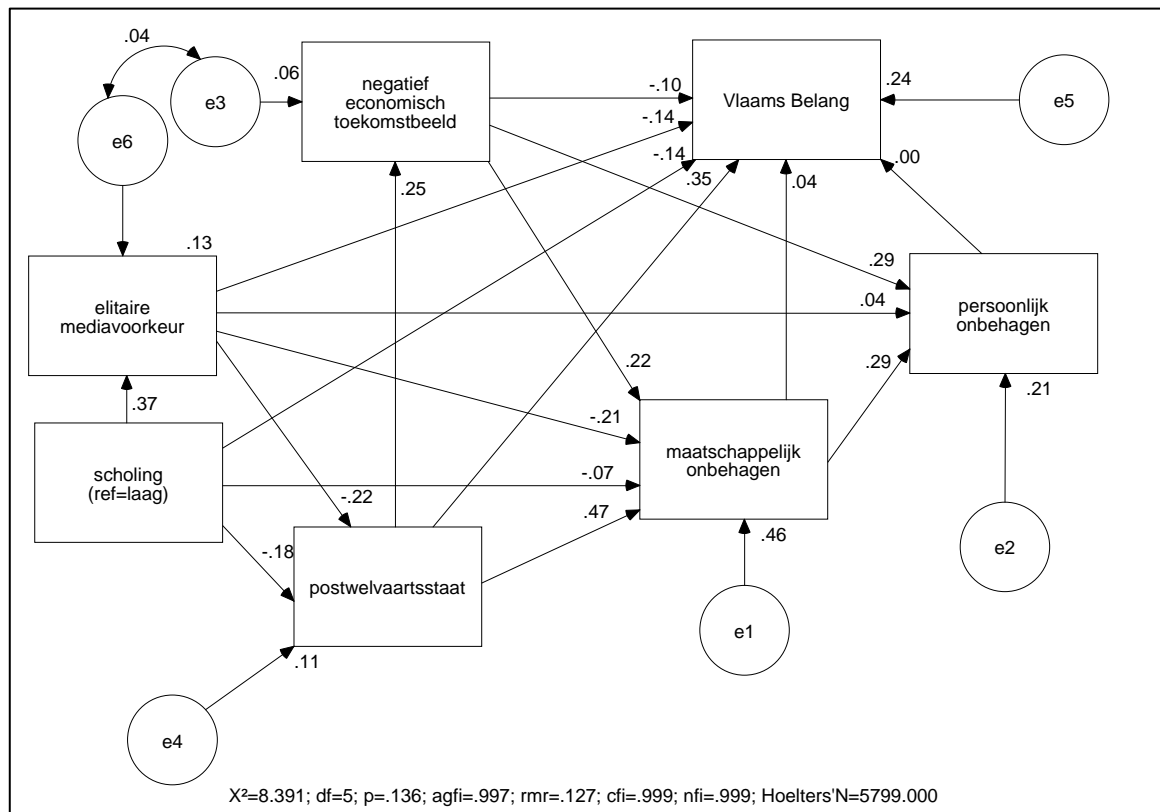

FIGUUR 9-8: MODEL TER VERKLARING VAN EEN STEM VOOR GROEN! VERSUS ANDERE PARTIJ

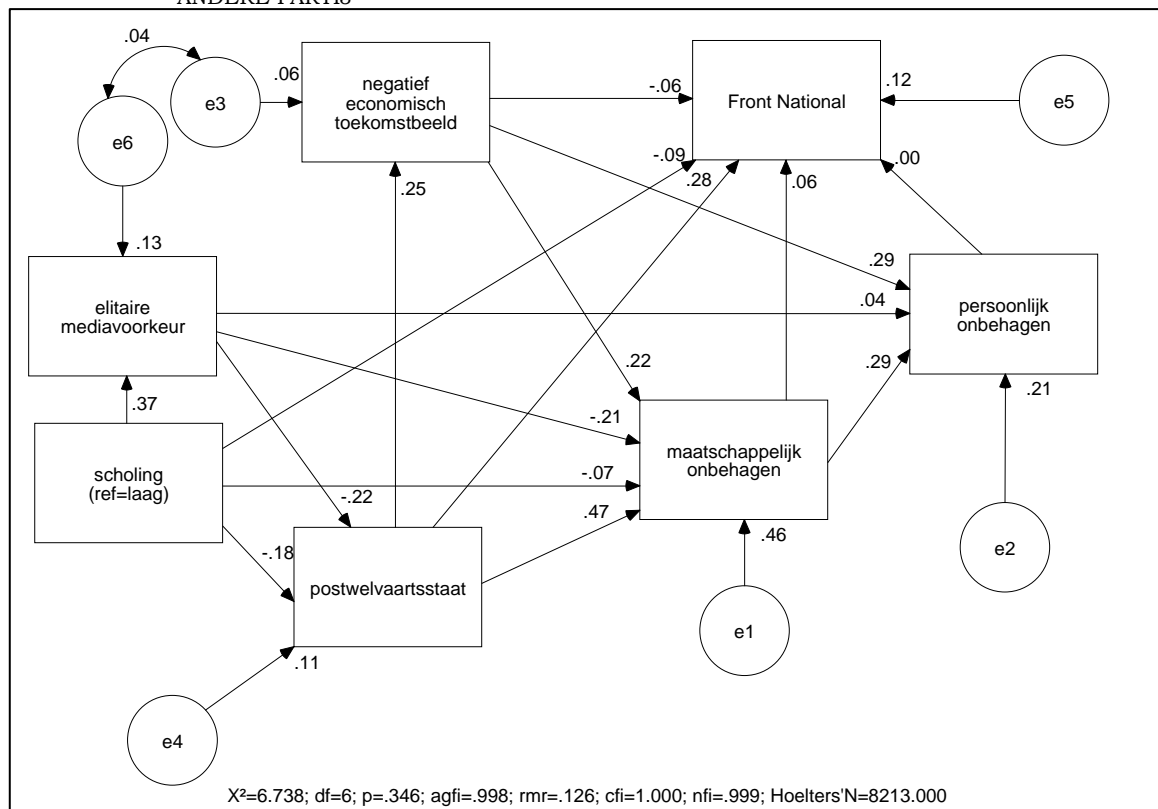
Invloed van mediavorkeur op maatschappelijk onbehagen en op postwelvaartsstaat zijn aan elkaar gelijk gesteld

FIGUUR 9-9: MODEL TER VERKLARING VAN EEN STEM VOOR VLAAMS BELANG VERSUS ANDERE PARTIJ

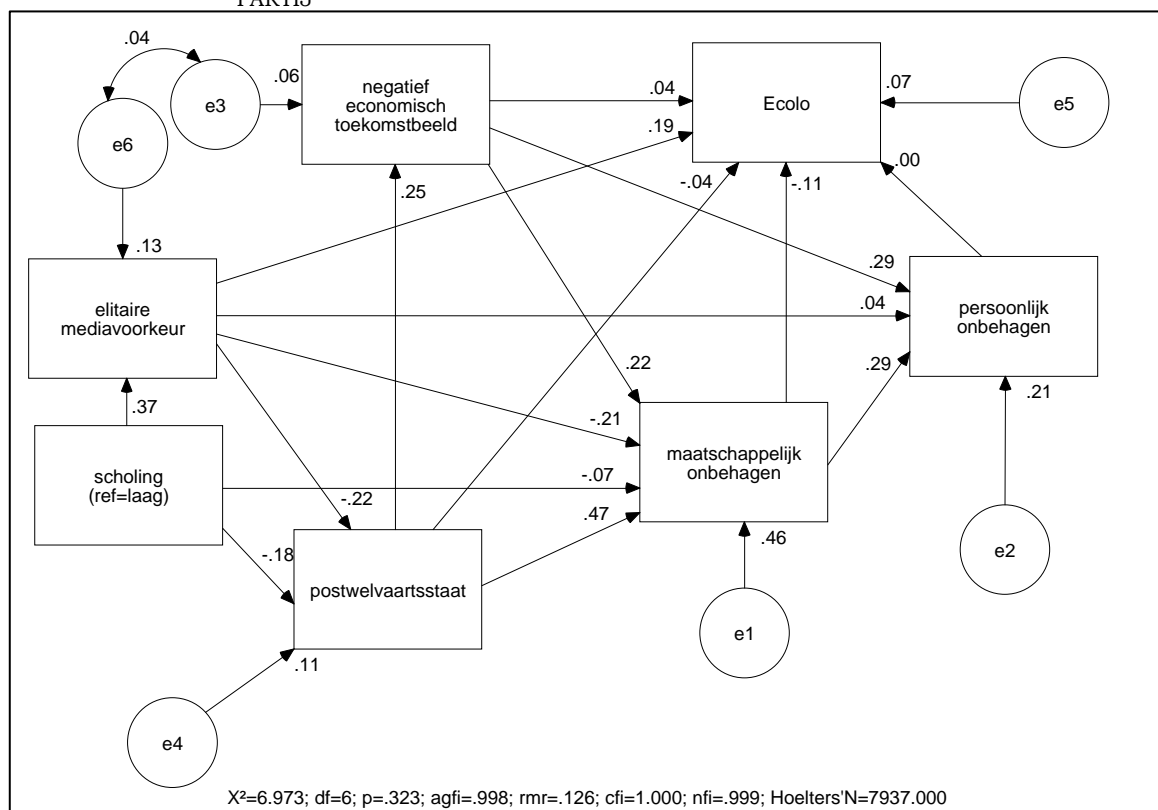

Invloed van mediavorkeur op maatschappelijk onbehagen en op postweltaartsstaat zijn aan elkaar gelijk gesteld / Effect van persoonlijk onbehagen op Vlaams Belang is gelijkgesteld aan nul.

FIGUUR 9-10: MODEL TER VERKLARING VAN EEN STEM VOOR FRONT NATIONAL VERSUS ANDERE PARTIJ

FIGUUR 9-11: MODEL TER VERKLARING VAN EEN STEM VOOR ECOLO VERSUS ANDERE PARTIJ

TABEL 9-9: DISCRIMANTANALYSE OP TOEKOMSTBEELDEN EN –VISIES EN INDICATOREN VAN ONBEHAGEN TUSSEN VLAAMS BELANG VS ANDERE PARTIJ (ZONDER BLANCO/ONGELDIG)

Andere partij (groepscentroïde=-0.30)	Discriminatiekracht	Vlaams Belang (groepscentroïde=1.01)
	0.86	Toekomst van multiculturele samenleving
	0.57	Toekomst van democratie en natie/staat
Elitaire mediavorkeur	-0.57	
	0.45	Onveiligheidsgevoel
	0.45	Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld
	0.43	Groei van competitieve economie
	0.38	Anomie
	0.19	negatief algemeen toekomstbeeld
	0.04	Ontevredenheid met leven in het algemeen
	0.02	Economisch toekomstbeeld
	0.01	Negatief zelfbeeld
73.2% juist geklasseerd; 72.2% van andere partij (zonder blanco/ongeldig); 76.5 van Vlaams belang; wilks' lambda=0.76; canonische correlatie=0.49; p=0.00		

TABEL 9-10: DISCRIMANTANALYSE OP TOEKOMSTBEELDEN EN –VISIES EN INDICATOREN VAN ONBEHAGEN TUSSEN FRONT NATIONAL VS ANDERE PARTIJ (ZONDER BLANCO/ONGELDIG)

Andere partij (groepscentroïde=-0.12)	Discriminatiekracht	FN (groepscentroïde=1.28)
	0.87	Toekomst van multiculturele samenleving
	0.68	toekomst van democratie en natie/staat
	0.53	Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld
	0.52	Onveiligheidsgevoel
	0.45	Anomie
	0.44	Groei van competitieve economie
Elitaire mediavorkeur	-0.39	
	0.22	Ontevredenheid met leven in het algemeen
	0.21	Negatief persoonlijk toekomstbeeld
	0.06	Economisch toekomstbeeld
Negatief zelfbeeld	-0.02	
76.8% juist geklasseerd; 75.8% van andere partij (zonder blanco/ongeldig); 87.1.5 van FN; wilks' lambda=0.87; canonische correlatie=0.37; p=0.00		

TABEL 9-11: DISCRIMANTANALYSE OP TOEKOMSTBEELDEN EN –VISIES EN INDICATOREN VAN ONBEHAGEN TUSSEN VLAAMS BELANG VS BLANCO/ONGELDIG

blanco/ongeldig (groepscentroïde=-0.51)	Discriminatiekracht	Vlaams Belang (groepscentroïde=0.36)
	0.87	Toekomst van multiculturele samenleving
	0.52	Toekomst van democratie en natie/staat
	0.39	Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld
Negatief zelfbeeld	-0.25	
	0.25	Groei van competitieve economie
Ontevredenheid met leven in het algemeen	-0.23	
Economisch toekomstbeeld	-0.19	
Voorkeur voor elitaire media	-0.14	
Negatief persoonlijk toekomstbeeld	-0.12	
	0.11	Onveiligheidsgevoel
Anomie	-0.05	
67.2% juist geklasseerd; 69.1% van blanco/ongeldig; 65.1% van Vlaams Belang; wilks' lambda=0.85; canonische correlatie=0.39; p=0.00		

TABEL 9-12: DISCRIMANTANALYSE OP TOEKOMSTBEELDEN EN –VISIES EN INDICATOREN VAN ONBEHAGEN TUSSEN FRONT NATIONAL VS BLANCO/ONGELDIG

blanco/ongeldig (groepscentroïde=-0.33)	Discriminatiekracht	FN (groepscentroïde=0.81)
	0.89	Toekomst van de multiculturele samenleving
	0.47	toekomst van democratie en natie/staat
	0.32	Anomie
	0.30	Onbeheersbaar maatschappelijk toekomstbeeld
	0.27	Onveiligheidsgevoel
	0.25	Groei van de competitieve economie
	0.11	Ontevredenheid met leven in het algemeen
Voorkeur voor elitaire media	-0.10	
Negatief zelfbeeld	-0.08	
	0.07	Negatief persoonlijk toekomstbeeld
Economisch toekomstbeeld	-0.03	
72.0% juist geklasseerd; 70.6% van blanco/ongeldig ; 75.1% van FN; wilks' lambda=0.79; canonische correlatie=0.46; p=0.00		

10 Bibliografie

- Arnett, J. J. (2000) High hopes in a grim world. Emerging adults' views of their futures and "generation X". *Youth and Society* 31(3), 267-286.
- Banerjee, M. (1994) *Media Coverage of Refugees in Finland*. Association Paper, International Sociological Association (ISA).
- Billiet, J., Carton, A. & Huys, R. (1990) *Onbekend is onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven, Katholieke Universiteit Leuven/Departement Sociologie.
- Billiet, J. & Loosveldt, G. (1998) De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen. Evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel. *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen: verkiezingen van 21 mei 1995*. M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton en R. Beerten. Leuven, Acco: 95-118.
- Boutellier, H. (2003) *De veiligheidsutopie. Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*. Den Haag, Boom Juridische uitgevers.
- Breedveld, K. (1999) *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor de vrije tijd en recreatie*. Amsterdam, Thela Thesis.
- Coffé, H., Billiet, J. & Cambré, B. (2002) Etnocentrisme en stemgedrag. Evolutie tussen 1991 en 1999. *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van de Vlamingen*. M. Swyngedouw en J. Billiet. Leuven, Acco.
- CPB & SCP (2004) *Europese verkenning 2: Bestemming Europa. Immigratie en integratie in de Europese Unie*. Den Haag, Centraal Planbureau en Sociaal Cultureel Planbureau.
- Culbertson, M. H. & Stempel, H. G. (1985) "Media Malaise": explaining personal optimism and societal pessimism about health care. *Journal of Communication* 35(2), 180-190.
- de Koning, J., Bijwaard, G., Gelderblom, A. & Kroes, H. (2003) Arbeidsmarkttransities en aanboddiscrepanties. *Diversiteit in levenslopen; consequenties voor de arbeidsmarkt*. N. van den Heuvel, P. van der Hallen, T. van der Lippe en J. Schippers. 's-Gravenhage, Reed Business Information: 41-60.
- De Ruyter, K. (2004) *Economie tussen theorie en praktijk*. De Standaard: 31.
- de Swaan, A. (1995) De sociologische studie van de transnationale samenleving. *Amsterdams Sociologisch tijdschrift* 22(1), 16-35.
- Eisinga, R., Billiet, J. & Felling, A. (1999) Christian religion and ethnic prejudice cross-national perspective: A comparative analysis of the Netherlands and Flanders (Belgium). *International Journal of Comparative Sociology* 40, 375-393.

- Elchardus, M. (2002) *De dramademocratie*. Tielt, Lannoo.
- Elchardus, M. & De Groof, S. (2005) Het maatschappelijk onbehagen van Vlaamse 75-jarigen. *Tijdschrift voor sociologie*(te verschijnen).
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2003) *Onveiligheidsgevoelens - een literatuurstudie, studie uitgevoerd in opdracht van de Koning Boudewijnstichting*. Brussel, VUB, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M., De Groof, S. & Smits, W. (2005) Rationele angst of collectieve voorstelling van onbehagen. Een vergelijking van twee paradigma's ter verklaring van onveiligheidsgevoelens. *Mens & Maatschappij* 80(1), 48-68.
- Elchardus, M. & Derks, A. (1996) Culture Conflict and its Consequences for the Legitimation Crisis. *Res Publica. Tijdschrift voor Politologie XXXVIII*(2), 237-253.
- Elchardus, M., Enhus, E., Glorieux, I. & Van Rossem, R. (1984) *Tijdsbesteding en maatschappelijke integratie van werklozen. Samenvatting en besluiten*. Brussel, VUB. Centrum voor Sociologie. Tor.
- Elchardus, M., Huyse, L. & Hooghe, M., Eds. (2001) *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*. Brussel, VUBPress.
- Elchardus, M. & Lauwers, S. (2000) De zelfreligie: een exploratie van haar betekenis en dimensies. *Sociologische Gids* 47(5), 330-349.
- Elchardus, M. & Pelleriaux, K. (2002) De culturele en politieke gevolgen van de nieuwe sociale kwestie. *De Nieuwe Sociale Kwestie*. B. Cantillon.
- Elchardus, M. & Siongers, J. (2001) Het onbehagen van de grenzeloosheid. Een empirisch onderzoek van het verband tussen detraditionalisering, zingeving en onbehagen. *Openheid of leegte? Over zingeving bij jongeren*. H. De Witte, M. Elchardus en C. Gruweze. Leuven/Leusden, Acco: 35-73.
- Elchardus, M. & Siongers, J. (2003) Racisme, een kwestie van smaak? Een empirische cultuursociologische analyse bij jongeren uit het 4de en het 6de jaar secundair onderwijs in Vlaanderen. *Mens & Maatschappij*.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2001) Een wantrouwig landje. Maatschappelijk vertrouwen in Vlaanderen. *Vlaanderen Gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: 43-71.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2002) *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel, VUBPress.
- Elchardus, M. & Smits, W. (2003) Bedreigd, kwetsbaar en hulpeloos: onveiligheidsgevoel in Vlaanderen, 1998-2002. *Vlaanderen Gepeild!* M. v. d. V. Gemeenschap. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek: 99-136.

- Ester, P. & Vincken, H. (2001) *Een dubbel vooruitzicht: doembeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21e eeuw: het OSA toekomst van de arbeid survey*. Bussum, Coutinho.
- Ester, P., Vincken, H. & Diepstraten, I. (2002) Reminiscences of an Extreme Century. International differences in time heuristics: Dutch people's collective memories of the 20th century. *Time & Society* 11(1), p. 39-66.
- Ferraro, K. F. (1995) *Fear of crime. Interpreting victimization risk*. Albany, State University of New York.
- Fischer, A. & et.al. (2000) *Jugend 2000*. Leverkusen, Lesker + Budrich.
- Gerbner, G. & Gross, L. (1976) Living with television: the violence profile. *Journal of communication* 26(2), 173-199.
- Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M. & Signorielli, N. (1986) Living with television: The dynamics of the cultivation process. *Perspectives on media effects*. B. Jennings en D. Zillman. Hillsdale, Erlbaum: 17-40.
- Giddens, A. (1990) *The consequences of modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Gilliam, F. D. & Iyengar, S. (2000) Prime Suspects: The influence of Local Television News on the Viewing Public. *American Journal of Political Science* 44(3), 560-573.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Van Thielen, L. (2004) *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams Tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Leuven, Garant.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2005a) *De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Glorieux, I., Minnen, J. & Vandeweyer, J. (2005b) *Vlaanderen de klok rond - 2004. Enkele resultaten van het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek (TOR'04)*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR: 13.
- Glorieux, I. & Vandeweyer, J. (2003) *Collective Rhythm or social segregation? About time structures and social contacts of people withdrawn from the labor market*. Paper presented at the 6th conference of the European Sociological Association: Ageing Societies, New Sociology, Murcia, Spain, September 23-26.
- Grant, P. R. & Brown, R. (1995) From Ethnocentrism to Collective Protest: Responses to Relative Deprivation and Threats to Social Identity. *Social Psychology Quarterly* 58(3), 195-212.
- Hannerz, U. (1990) Cosmopolitans and locals in world culture. *Theory, culture and society* 7(2), 237-251.
- Heelas, P., Lash, S. & Morris, P., Eds. (1996) *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity*. Oxford, Blackwell Publishers.

- Hoorens, V. (1995) Self-favoring biases, self-presentation, and the self-other asymmetry in social comparison. *Journal of Personality* 63(4), 793-817.
- Jacobs, D., Janssens, M. & Swyngedouw, M. (2003) Optimisme en pessimisme in Vlaanderen. Op zoek naar determinanten van algemene persoonlijke toekomstverwachtingen. *Vlaanderen Gepeild!* Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek: 199-229.
- Lamm, H., Schmidt, R. W. & Trommsdorff, G. (1976) Sex and social class as determinants of future orientation (time perspective) in adolescents. *Journal of personality and sociale psychology* 34(3), 317-326.
- Mesch, G. S. (2000a) Women's fear of crime: the role of fear for the well-being of significant others. *Violence and victims* 15(3), 323-336.
- Meuleman, B. & Billiet, J. (2003) De houding van Vlamingen tegenover 'oude' en 'nieuwe' migranten: diffuus of specifiek? *Vlaanderen Gepeild!* M. v. d. V. Gemeenschap. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek: 137-176.
- Morgan, M. (1986) Television and the erosion of regional diversity. *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 30, 123-139.
- Nolan, P. & Wood, S. (2003) Mapping the future of work. *British journal of Industrial Relations* 41(2), 165-174.
- Nurmi, J. E. (1992) Age differences in adult life goals, concerns and their temporal extension: a life course approach to future-oriented motivation. *International Journal of Behavioural Development* 15(4), p. 487-508.
- Nurmi, J.-E. (1994) The development of future orientation in life-span context. *Psychology of future orientation*. Z. Zaleski. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL: p. 63-74.
- Oliver, J. E. & Mendelberg, T. (2000) Reconsidering the Environmental Determinants of White Racial Attitudes. *American Journal of Political Science* 44(3), 574-589.
- Olzak, S. (1993) *the Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford, Stanford University Press.
- Pelleriaux, K. (2001) *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel, VUBPress.
- Pope, H. & Ferguson, M. D. (1982-1983) Age and anomia in middle and later life: a multivariate analysis of a national sample of white men. *International Journal of Aging and Human Development* 15(1), 51-74.
- Pred, A. (1997) Somebody Else, Somewhere Else: Racisms, Racialized Spaces and the Popular Geographical Imagination in Sweden. *Antipode* 29(4), 383-416.

- Ritzer, G. (1993) *The McDonaldization of Society. An investigation into the changing character of contemporary social life*. Sage Publications Inc, Pine Forge Press.
- Romer, D., Jamieson, H. K. & Aday, S. (2003) Television news and the cultivation of fear of crime. *Journal of Communication* 53(1), 88-104.
- Rosenberg, M. (1965) *Society and the adolescent self-image*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Ruiz Alfonso, J. M., Llinares Insa, L. I. & Zacarés Gonsalez, J. J. (2003) *Future orientation of young participants in the social guarantee schemes: What I aim to? What am I afraid of?* Annual conference young people and societies in Europe and around the mediterranean, Marseilles - 22, 23 and 24 october.
- Scheepers, P., Felling, A. & Peters, J. (1992) Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: update of a classic theme and an empirical test. *Politics and the individual* 2(1), 43-60.
- Schmidt, R. W., Lamm, H. & Trommsdorf, G. (1978) Social class and sex as determinants of future orientation (time perspective) in adolescents. *European Journal of Social Psychology* 8, p. 71-90.
- Scott, H. (2003) Stranger danger: explaining women's fear of crime. *Western Criminology Review* 4(3), 203-214.
- SCP (2004) *In het zicht van de toekomst*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sels, L. & Van Hootehem, G. (2001) Seeking the balance between flexibility and security. A rising issue in the low countries. *Work, Employment and Society* 15(2), 327-352.
- Sels, L., Van Hootehem, G., De Witte, H., Forrier, A. & Vandersteene, T. (2001) *Flexicurity, made in Belgium. Bevindingen van twee jaar flexibiliteitsonderzoek*. Leuven, Verlagboek arbeidsmarktonderzoekersdag: 401-419.
- Shanahan, J. & Morgan, M. (1999) *Television and its viewers. Cultivation theory and research*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Siongers, J. & Smits, W. (2005) Jongeren en politiek. Maatschappelijke betrokkenheid is een werkwoord. *TGL Hoe verscheiden? Geloof en politiek* 61(1), 51-64.
- Smith, T. E. (1997) Adolescent/Gender differences in time alone and time devoted to conversation. *Adolescence* 32(126), 483-496.
- Smits, W. (1998) Burgerschap en gender. Wat heet politiek? *Samenleving en Politiek* 5(9), 11-23.

- Smits, W. (2004) *Maatschappelijke participatie van jongeren. Bewegen in de sociale, vrijetijds- en culturele ruimte. Eindverslag van het Programma Beleidsgericht Onderzoek 'Maatschappelijke participatie van jongeren' (PBO99A/14/85) in opdracht van de Administratie Cultuur, Afdeling Jeugd en Sport van de Vlaamse Gemeenschap*. Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Smits, W. (2005) *Levensloop en toekomstperspectieven van jongvolwassenen. Technisch verslag - veldwerk, responsanalyse, vragenlijst en schaalgegevens*, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel.
- Telesaurus (2005) *Gedaan met de zondagsrust?* Vlaanderen NV, 27 april 2005, Canvas.
- Trommsdorf, G. (1994) Future time perspective and control orientation: social conditions and consequences. *Psychology of future orientation*. Z. Zaleski. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL: p. 39-62.
- van de Kamp, M. (2005) *Internationale uitwisseling van cultuur: een fusion keuken met globale ingrediënten en lokale smaken*. Marktdag Sociologie, Brussel, 2 juni.
- Verkuyten, M. (1997) *Redelijk racisme. Gesprekken over allochtonen*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Vinken, H., Ester, P., Dekkers, H. & van Dun, L. (2002) *Aan ons de toekomst: toekomstverwachtingen van jongeren in Nederland*. Den Haag, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Vinken, H., Ester, P., van Dun, L. & van Poppel, H. (2003) *Arbeidswaarden, toekomstbeelden en loopbaanoriëntaties. Een pilot-study onder jonge Nederlanders*. Tilburg, Utrecht, Universiteit van Tilburg.
- Walgrave, S. & De Swert, K. (2002) Doet het ertoe welk nieuws er gebracht wordt? Over de invloed van de nieuwsmedia op het verkiezingssucces van het Vlaams Blok. *Ethische Perspectieven* 12, 122-151.
- Warr, M. (1984) Fear of victimization: why are women and the elderly more afraid? *Social Science Quarterly* 65, 681-702.
- Weinstein, N. D. (1980) Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 806-820.
- Westin, C. (1998) Immigration, xenophobia, and youthful opinion. *Adolescents, cultures, and conflicts: growing up in contemporary Europe*. J. E. Nurmi. New York, Garland: 225-241.
- Wimmer, A. (2000) Racism in Nationalised States: A Framework for Comparative Research. *Comparative perspectives on racism*. J. ter Wal en M. Verkuyten. Aldershot, Ashgate: 47-72.
- Winkel, F. W. (1990) Crime reporting in newspapers: an exploratory study of the effects of ethnic references in crime news. *Social Behaviour* 5, 87-101.

Young, V. D. (1992) Fear of Victimization and Victimization Rates among Women: A Paradox? *Justice Quarterly* 9(3), 419-441.

Zaleski, Z., Chelwinski, Z. & Lens, W. (1994) Importance of and optimism-pessimism in predicting solution to world problems. *Psychology of future orientation*. Z. Zaleski. Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL: p. 207-228.